

ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

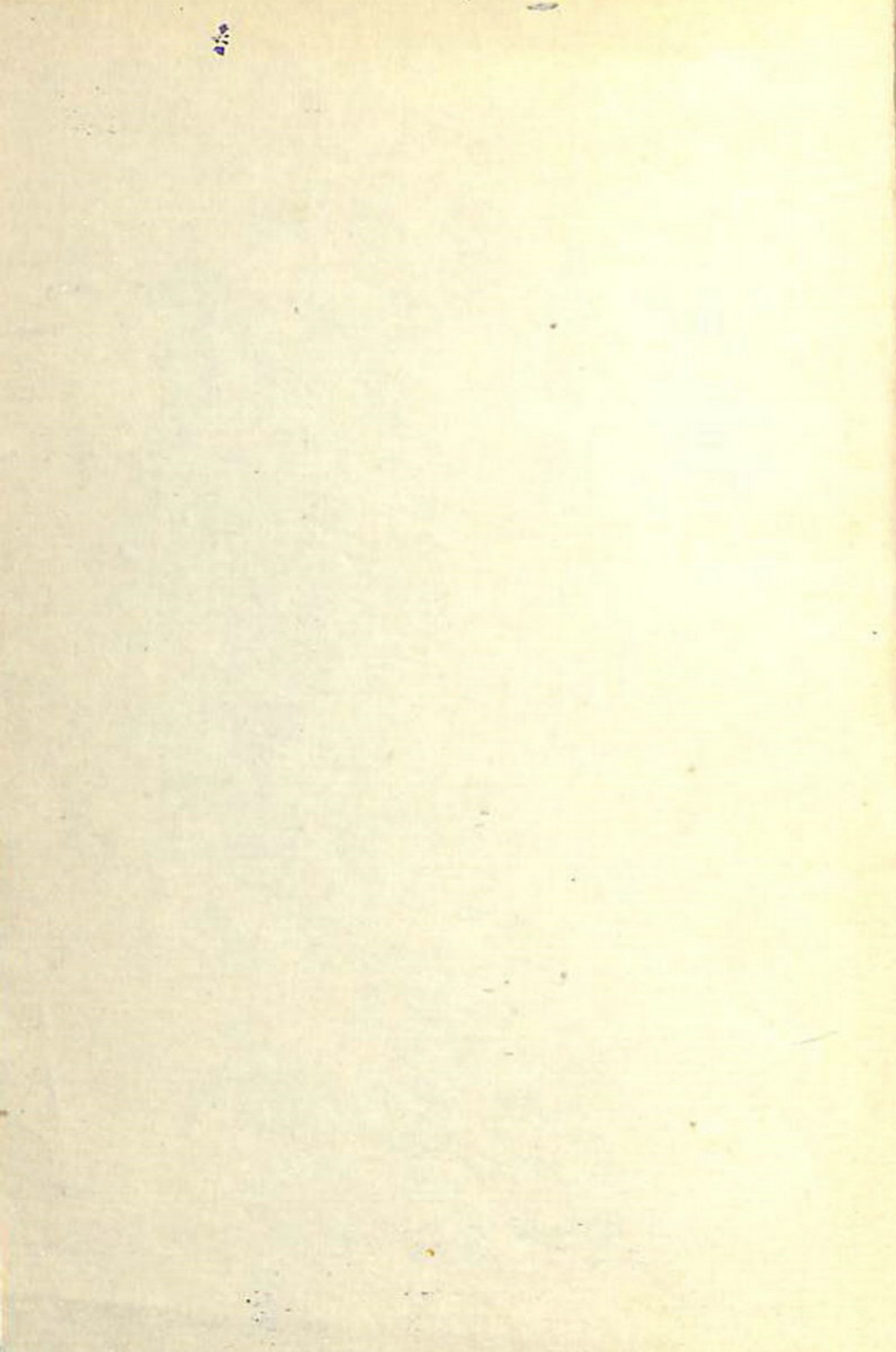
ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՕՐ

ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ

ՑԳԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՑԱԿՈՐԵԱՆՑ

1948

ԵՂԻՇԷ ԿԱՐԴԱՊԵՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

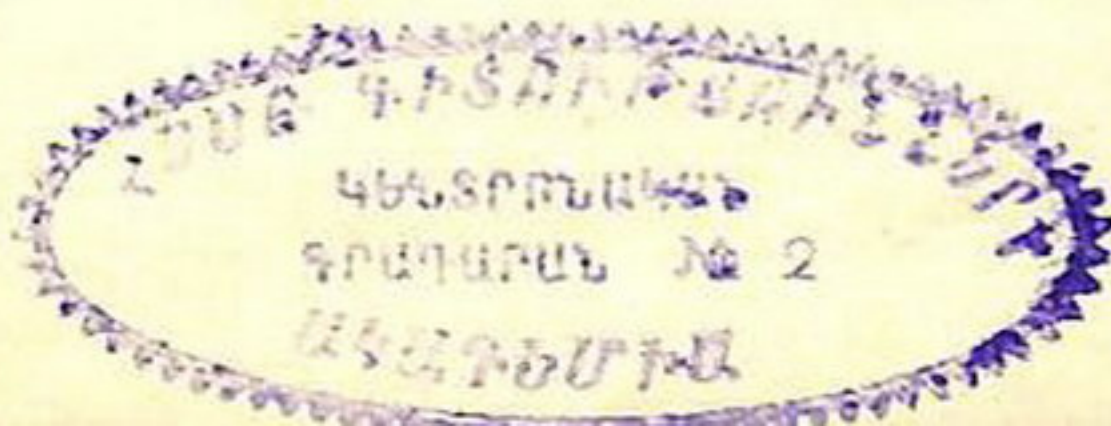
ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՕՐ

(ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ ՍԻՈՆԷՆ)

A 7596
I

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
1948

1843-1844 3611-1844

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա.

Հայ Եկեղեցւոյ նուիրուած այս յօդուածաշարքին նպատակը չէ՝ անգամ մը եւս վեր հանել անոր պատմական փառքը, ոչ ալ կ'ուզենք արձագանգը ըլլալ այս նիւթին շուրջ եղած շքեղ արտայայտութիւններուն: Սակայն գիտենք նոյն ատեն թէ հայ ժողովուրդը միշտ պէտք ունի այդ Հաստատութեան և անկէ ճարուելիք մեծագոյն բարիքներուն, որքան ատեն որ ուզէ հաւատարիմ մնալ իր աւանդութեան, իր մշակոյթին, զինքը մշտնջենաւորող ու դիմագծող ոգիին ու իր ազգային իտեալներուն:

Այս տողերուն նպատակէն դուրս կը մնան մեր Եկեղեցւոյ ծիսական, վարչական և մեր օրերու անդրադարձը, ու կ'ուզենք մօտենալ այն ոգիին որ իբրեւ գերագոյն ազդակ պահեց ու կրնայ պահել տակաւին մեր միջինը՝ հաւատարիմ իր արեան, իր լեզուին և իր անցեալ սրբութիւններու ձայնին: Եկեղեցին, կը հաւատանք, այն բեմն է ուրկէ հայ հասարա-

կուլթիւնը կրնայ հաղորդուիլ իր ժողովուրդի իրական տրամային:

Հոգեկան այս իրողութիւններէն մեկնելով, կը հաւատանք թէ Հայ Եկեղեցին այն դերագոյն վայրն է՝ ուր հայ մը ինքզինքը ամենէն աւելի հարազատ կը զգայ իր եղբայր հայուն: Եկեղեցին ամէն ժամանակուան մէջ և դէմ՝ այն հոգեկան և նոյն իսկ նիւթական կազմակերպութիւնն է, ուր հայ հոգին կրնայ պաշտպանուիլ արտաքին ազդեցութիւններէ, և մնալ հաշտ ինքզինքին և իր անցեալին:

Վէպ չէ, և ո՛չ ալ աժան ջատագովութիւն, երբ կ'ըսուի թէ ազգային եկեղեցին ուրացումը, կամ անոր նկատմամբ անտարբերութիւնը, ապազգայնացման դուռ կը բանայ մեր առջև:

Ինչ որ Հայ Եկեղեցին ցարդ կատարած է ազգին կեանքին մէջ, իբրև ազգային գործ և վստահ ենք թէ պիտի կրնայ տակաւին կատարել, պահանջն է իր հոգւոյն: Եւ ասիկա անոր համար՝ վասնզի Աւետարանը մագաղաթ և հայ գիր ըլլալէ առաջ, մեր նահատակներուն մարմինները ամփոփող քարէ կայլակներ են, բխած մեր երկրի աչքերէն: Առանց Հայ Եկեղեցւոյ ջերմ զգայնութեան, մենք հազիւ թէ հայ

ենք : Տակաւին այսօր , մեր օտարութիւն-
ներուն մէջ , ինչ որ համ և իմաստ ունի ,
կուգայ անկէ դարձեալ :

Առանց խանդի և արցունքի , առանց
թեւի և ժպիտի , առանց սիրոյ և հաւատ-
քի , այս կեանքը ակռայի կռիւ մը և ոս-
կորներու և աղիքի սիստեմ մըն է միայն :
Այդ է պատճառը որ արդի ընկերութիւնը
հօտ մըն է լոկ , փոխանակ ընկերութիւն
մը կարենալ ըլլալու , որուն անդամները
քով քովի կուգան և կը դործեն համաձայն
իրենց շահերուն և հետապնդումին : Հօտ
մը , մօտ աւելի կենդանական կազմակեր-
պութեան , զուրկ ընկերային բարոյականի
արժանիքներէն , ինքնապահպանման բը-
նազդական ձգտումներով և յոռի միտում-
ներով հարուստ :

Հայ Եկեղեցին , ըստ ինքեան , կրօնա-
կան Հաստատութիւն մը ըլլալով հանդերձ ,
իր մէջ միշտ տիրական եղած է ազգային
հանգամանքը : Այս կը նշանակէ թէ կրօնքը
նոյնացած է իր ընկերային կեանքին հետ :
Ասիկա երեւոյթ մըն է մեր ազգային պատ-
մութեանը մէջ , գեղեցիկ ու սրտառուչ ,
և ցոյց կուտայ թէ Եկեղեցին անհատական
շրջանակի մէջ , չէզոքացուցիչ ազդակ մը
չէ եղած հայ ժողովուրդի զաւակներուն

համար, այլ իրական և միացուցիչ կապ մը՝
ինչպէս կրօնական հաւատքի, նոյնպէս ըն-
կերային կեանքի յարաբերութեան և հա-
մագրութեան մէջ:

Սխալ չըմբռնենք սակայն հարցը, Հա-
յաստանեայց Եկեղեցին պէտք է շարու-
նակէ իր գոյութիւնը, ոչ միայն որովհետեւ
ազգային հանգամանք և կարեւորութիւն
ունի, ինչպէս կը հասկնան առհասարակ
արդի բանգէտները, այլ որովհետեւ Եկեղե-
ցին իր դարաւոր կեանքին մէջ հոգեւոր
Հաստատութիւն մը ըլլալէ վերջ՝ մեր մէջ
շինած է նաեւ մեր ազգային նկարագիրը,
կրօնական ըմբռնումով և հոգեւոր հասկա-
ցողութեամբ: Տակաւին դար մը առաջ,
մենք կրօնական համայնք մըն էինք մի-
այն, իսկ անկէ դարեր առաջ, մեր թագա-
ւորութեան օրերուն, այդ երկու ըմբռնում-
ները միշտ միասին եղան, բաժնելով փո-
խադարձաբար իրարու դերն ու ճակատա-
գիրը:

Եկեղեցի մը, որուն կրօնական կեան-
քը այնքան սերտիւ նոյնացած է ընկերա-
յին կեանքի և կենցաղի պայմաններուն
հետ, բնական է որ շատ ցայտուն ընէր իր
ազգային նկարագիրը: Եւ այս է պատճա-
ռը որ Հայ Եկեղեցին, իբր ազգային Հաս-

տատու թիւն, հայու նման շատ ցրուած ու
անտէրունջ ժողովուրդի մը համար ըլլար
միութեան կեդրոն մը: Մեր Եկեղեցին ու-
նենալով հանդերձ իր նուիրապետութիւնը,
չէ եղած կղերապետական, և իր այս հան-
գամանքին շնորհիւ, սկիզբէն ի վեր աւելի
գիւրութեամբ և յօժարամտօրէն յարմա-
րած է նոր ըմբռնումով սահմանադրական
կարգերու:

Այսօր Հայ Եկեղեցին բնականօրէն
դադրած է հայ ազգային իրականութեան
մէջ քաղաքական գործօն մը ըլլալէ, երբ
Հայութեան ազգային, քաղաքական և ըն-
կերային առաջնորդութեան գործը Հայաս-
տանի մէջ ստանձնած է պատասխանատու
իշխանութիւնը, Եկեղեցին մեկուսացած է
այլևս ազգային վերակացութեան պաշտօ-
նէն, զոր ան կատարեց դարեր՝ նուիրումի
և նահատակութեանց այնպէսի հոգիով մը,
որ ազգին կեանքին անկորուստ պահման-
ման հզօրագոյն երաշխիքը եղաւ:

Եւ սակայն իրողութեան այս ընդու-
նելութիւնով և կամ հաշտ կեցուածքով չի
վերջանար խնդիրը: Ազգային ու Եկեղե-
ցական կեանքը այնպիսի սեռն ու սերտ
առէջներով թեզանուած են մեր պատմու-
թեան և հոգիին մէջ, որ այնքան ալ գիւ-

րին չէ զանոնք իրարմէ քակել, վասնզի
անոնք զատորոշուած երեսներ և գործու-
նէութիւններ ըլլալէ աւելի՝ զիրար ամ-
բողջացնող և իրարմով սնած ոգեկան ու-
ժեր և դրութիւններ եղած են և կը մնան:

Անցեալ մը չէ միայն Հայ Եկեղեցին,
ինչպէս անցեալ մը չեն, Հայ ժողովուրդը
և հայ կրօնն ու մշակոյթը: Հայ կառավա-
րութիւնը այսօր իր պարտքը լիովին կը
կատարէ երբ կը քաջալերէ ու կը մշակէ
իւր բոլոր երեսներուն վրայ և խորութիւն-
ներուն մէջ հայ արուեստն ու գրականու-
թիւնը, հայ թատրոնն ու կրթութիւնը,
հայ երգն ու ճարտարագիտութիւնը: Շատ
բնական է որ ան զգայ նոյն քաղցր ու
խրախուսական վերաբերմունքը Եկեղեցիին
նկատմամբ: Վասնզի Հայ Եկեղեցիին գա-
ղափարը, կը կրկնենք, այն ոգին է որ
դարեր շարունակ ապրեցաւ ազգին մէջ,
ապրեցնելով զայն իւր մէջ, անոր և իւր
կեանքի ամենէն դժպիհի օրերուն: Թոյլ
տալ որ թառամի այդ ոգին՝ ազգին և հայ-
րենիքին վերանորոգման սա սրտագին ջա-
նադրութեանց միջոցին, պիտի նշանակէր
պարզապէս կիսատ թողուլ վերականգնու-
մի սկսուած գործը, թմրած մարմինին մէկ
կողմը միայն արթնցնելով, ու թողլով որ

միւս կողմը, որուն ներքե ուրիշ սիրտ մը
կայ բաբախող, մնայ մեռուտ անշարժու-
թեան մը մէջ:

Հայ Եկեղեցին կը նշանակէ էն առաջ
հայ գիրը, որուն շնորհիւ ու միջոցաւ պի-
տի ծաղկէր ամբողջ մշակոյթ մը գրական,
գրչագրական, ճարտարապետական, քան-
դակագործային, երաժշտական ու ծիսա-
կան արուեստներու կալուածներուն մէջ և
աւելին՝ քաղաքակրթական կեանքի ընդ-
հանուր եղանակին մէջ: Հայ Եկեղեցի ը-
սել, հասկնալ է Հայ Գրականութիւնը, որ
տակաւին մինչև երէկ իրն էր և իրմով
միայն ազգին: Մեծ բանաւորութեամբ կա-
ռուցուած, յստակ ու մեկին, ժուժկալու-
թեամբ, լրջութեամբ և առնացի պարզու-
թեամբ լեցուած, բայց և անասելի և գե-
րազանց շնորհով մը ու մեծ վայելչութեամբ
մը օժտուած:

Հայ Եկեղեցին հայուն ճարտարապե-
տութիւնն է որ Դ. և Ե. դարերուն ստեղ-
ծուեցաւ և է., Ժ. և ԺԱ. դարերուն իր
գերագոյն փթթումին հասաւ իրրև ինքնու-
րոյն ոճ, այսինքն այն սուրբ խանդը, այն
միատիք խոյանքը, որ հայ հոգիին բոլոր
ծաւալներն ու մակարդակները, աղօթքի
մը նման երկնքին մէջ կը հանէ:

Հայ եկեղեցին հայուն երգն է, աղօթքն է, որոնց թեւերուն վրայ խունկի նման վերացան հայ առաջին աղօթքները, երգերն ու շարականները:

Բ.

Ծառը կը ճանչցուի իր պտուղէն, ինչպէս կ'ըսուի: Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նշանակութիւնն ու արժէքը պէտք է փնտռել իր արդեանց մէջ: Հակառակ քաղաքական պայմաններու ստեղծած անդունդին, հայ ժողովուրդի քրիստոնէացումը և քրիստոնէական սկզբունքներուն կեանքի վերածումը՝ այնպիսի իրողութիւն մըն է, որ մեր պատմութեան մէջ կը մնայ իր եզական և ինքնուրոյն հանգամանքով:

Առաջին այն օրէն, երբ մեր տոհմային զգացումը փոխակերպուեցաւ ազգային դիտակցութեան, քրիստոնէութեան լոյսին ներքեւ. չանցաւ մեր կեանքէն դար մը, ուր քաղաքական փոթորիկները մէկէ աւելի անգամներ հիմնովին չսարսէին մեր գոյութիւնը, բայց շնորհիւ մեր հոգեկան ներզօր տուեալին, կրցանք միշտ վերստին ժողուել մեր նշխարեալ մասերը և հաւա-

տարիմ մնալ մեր ներքին արժէքներուն :
Մեր շուրջը ապրող հին ժողովուրդներէն
շատեր , որոնց անուններուն միայն կը հան-
դիպինք այսօր հին դարերու ժամանակա-
գրութեանց ցանկերուն վրայ , ուրիշներ ,
որոնց անանուն աճիւններէն ափ մը փոշի
միայն կայ այժմ թանգարաններու զգրոց-
ներու խորը , ամէնն ալ՝ հազիւ ծնած՝ մե-
ռած են պատմութեան համար , վասնզի
չեն կրցած իրենց կեանքը կապել փըրկա-
րար , մեծ ու ապրեցնող ուժերու :

Նոյն այս օրէնքով է որ խոտի ծղոտը
և վիթխարի կաղնին գործարանաւորութեան
և աճումի կ'առաջնորդուին . և միեւնոյն
սկզբունքն է որ կը վարէ մեծ ու փոքր ժո-
ղովուրդներուն կեանքն ու ճակատագիրը :

Վսեմ ըլլալէ աւելի ճշմարիտ պէտք է
նկատել այն մտածումը , թէ հայը ճակա-
տագրուած էր քրիստոնէութեան : Իր դա-
րաւոր կեանքը ողբերգական ինչ մը ունի :
Իր ապրելու տենչը և յանուն անոր իր մեռ-
նելու մոլթ կամեցութիւնը , իր հաստատ
հաւատքը ճակատագրական կործանումնե-
րուն , բայց յաւիտենական յաղթանակին ,
կը զատեն զինքը ուրիշ ժողովուրդներէն ,
ոչ միայն իր ինքնութեամբ , այլ նաև զայն
տեւականացնելու կամքով , խորհուրդով :

Ի՞նչ բան արգիլեց մեր հայրերուն միանալ պարսիկներուն, յոյներուն, և տակաւին ուրիշ տիրող ժողովուրդներուն, բայց եթէ՝ կատարելութեան այն գաղափարը՝ որ կայ մեր ժողովուրդի ինքնութեան և զայն կատարելութեան տանելու կամքին մէջ։ Մեր հայրերը իրենց պարտադրուած կեանքի խաչելութեան ճամբուն վրայ չմեռան պարզապէս մեռած ըլլալու համար։

Ու հիմա ո՞ւր է սակայն գաղտնիքը հայ ստեղծագործութեան, որուն ուժը դարերով պիտի չկասէր դժբախտութեան բոլոր ձմեռներէն անդին՝ վերստին ու վերըստին երեւնալու համար մեր կեանքի բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ։ Խորենացիի մը պատմածին, Նարեկացիի աղօթածին, Շնորհալիի մը երգածին, Տրդատներու կառուցածին և Վարդաններու քաջութեան կարմիր ծաղիկներու մէջէն։ Ի՞նչ խկուժիւն էր որ այդ առաջին դարերուն յանկարծ իրագործման կանչեց և բազմադան երեսներով ստեղծագործման մը մէջ միացուց հայուն ինքնեկ ու բնատուր կարողութիւնները։ Միակ պատասխան մը կայ, քրիստոնէութեամբ հայուն ոգիին խառնուած հրաշքը։ Պէտք է զգալ սակայն ինքնաճանաչման և ինքնակալման այն անդիմադրելի

գերաճումը՝ որ այդ ուժը պատճառած եղաւ
հայ հոգւոյն :

Հայ հանճարին նիւթը բեղմնաւորուած
քրիստոնէութեան շունչով՝ ստեղծեց մեր
դարերը իր մտքի, հոգիի և կամքի գերա-
զանց նշանակութիւններով և սքանչելիք-
ներով : Հայ հոգին, հայ միտքը քրիստո-
նէութեան շունչին տակ միշտ մնաց դաշար-
ու ծաղկուն, հակառակ մեր պատմութեան
ընթացքին փչած խորշակներուն, ձիւնին
ու բուքին, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը
իբր լոյս բանականութեան, յոյս հոգիի և
իբր սէր սրտի, յաշխարհի վրայ պատահա-
բար ապրող վաղանցուկ ու անարմատ բան-
մը չէ, այլ իրապէս Տիեզերքի սրտին մէջ
և անկէ ալ անդին հաստատուած Ստեղծա-
գործ և ապրող Իսկութիւնը, որ կը ջանայ
և կը նիւթէ, ինչպէս անհատներու այնպէս
ալ ազգերու կեանքին մէջ, իր քաղցրու-
թիւններն ու հրաշալիքները :

Աւետարանի հասկացողութիւնը, ա-
ռաջին օրէն, հայ ժողովուրդի մէջ այնքան
իրական և ուշագրաւ է, որ սքանչացում
միայն կրնայ առթել : Անշուշտ հին կրօնը
ըրաւ իր դիմադրական ճիգը, և սակայն
հայ հոգին իր այս նոր արեւելումին մէջ
մնաց աննահանջ, և քրիստոնէական քա-

րողչական սխտեմին յաջորդեց դաստիարակութեան մեթոտը, ծնունդ առին կրօնական, բարոյական և մարդասիրական կազմակերպութիւններ: Որքան որ ալ քիչ մը մեծցուած ու ջատագովական բնոյթ ունենան Փաւստոսի տեղեկութիւնները այդ շրջանի մասին, ստոյգ է թէ Աւետարանը դար մը վերջ արդէն իրականութիւն է հայ ժողովուրդի համար, և ոչ թէ հաւատքի քանաձև մը միայն: Եւ այս բոլորը հայ ժողովուրդի մէջ կատարուած է լոկ քարողութեամբ և նուիրապետութեան մը աշխատանքներով, վասնզի հայը տակաւին չունէր իր գիրն ու գրականութիւնը, և հետեւաբար ի վիճակի չէր ստեղծելու կրօնական դաստիարակութիւն և մշակոյթ: Յունարէն և ասորերէն գիրն ու դպրոցը ծիսական նշանակութիւն ունէին աւելի քան որ եւ է բան, եթէ կարելի է այսպէս բացատրել երեւոյթը:

Իրերամարտ կողմերը լաւ գիտէին թէ յաջողութիւնը անոր պիտի ժպտէր որ պիտի կարենար իշխել Եկեղեցւոյ ու դպրոցի: Հետեւաբար չէին անգիտանար վճռական դերը գիրերու և ծէսի մը: Ասորական կուսակցութիւնը ունէր իր գիրերը, ունէր թերեւս յունականը, բայց հայ միտքը չկրցաւ

ընտելանալ իր մտքին և հոգիին անհաշտ այդ
ձեւերուն, և տուաւ մոռացութեան. «Օտար
ձեռնարկ օտարին նսլաստամատուց» :

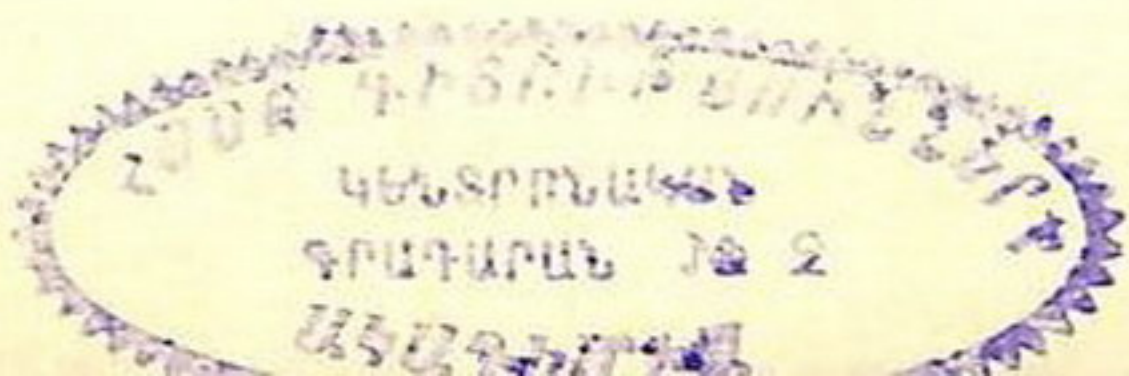
Ճիշդ է թէ հայոց դարձը ոչ տարածու-
թեամբ և ոչ խորութեամբ ամբողջական
էր, սակայն հայ ոգին սիրով կ'ընդգրկէր
քրիստոնէութիւնը, ու ասիկա ամէն ինչ էր
և ունէր իր պատմական ու հոգեբանական
խոր պատճառները:

¶.

Այսպէս է մարդը. հոգիին թափանցե-
լու համար լեզուի կը կարօտի, և լեզուն
ճշգրտօրէն կարենալ թարգմանելու համար՝
հոգիի: Առանց լեզուի՝ փակ է հոգին, և
առանց հոգիի՝ անիմաստ է լեզուն: Լու-
սաւորչի բերած լոյսը հայ միջոցներով երբ
կը ջամբուէր, կը դառնար հարազատ եւ
ոսկի բանալին հայ մտքին ու սրտին: Ու
չնորհիւ այս կարելիութեան, քրիստոնէու-
թիւնն ու հայութիւնը իրար կուգային, կը
գրկախառնուէին, և անոնց այս տարօրէն
մտերմիկ գրկախառնումէն կը ծնէր քիւս-
տնեայ հայր:

Դիրքը, գրականությունը, ծէսը, աւան-

(2)

դուժիւնը անհաշտ թշնամիներ են բաժանումի, ուծացումի, այլասերման, մեկուսացումի: Անոնք բոլորը կռուաններ, մարտկոցներ են գերբնականօրէն օծուն հաւաքական գաղափարին — իրագործումը միաձուլ, միասիրտ, միախորհուրդ Մենֆի: Այդ մենքը չկար Դ. դարուն, անոր համար այդ դարը ներքին տարանջատման շրջանն է մեր պատմութեան, հակառակ քաղաքականօրէն համեմատաբար մեր զօրեղ վիճակին: Տակաւին, եթէ Ե. դարու առաջին կէսը դասական շրջանն է հայ գրին ու գրականութեան, ուր մեր բոլոր սրբազան ուժերը քովքովի կուգան ստեղծելու համար այդ հայածնունդ շրջանը. Ե. դարու երկրորդ կէսը դասական շրջանն է հայ զեմֆին, և այդ երկուքը իրարու կապուած են պատճառական աղերսով:

Կուսաւորչի բերած լոյսին մէջ, Սահակ-Մեսրոպ կերտեցին հայ միտքը եւ ատոր շնորհիւ ծնաւ հոգին՝ որոնք իբրեւ ներքին և արտաքին ուժանակներ ջանացին պահպանել հայուն ինքնութիւնը ամէն կարգի վտանգներու դէմ: Օտարոտի և օտարացնող գիրին դէմ՝ գիր, գրքին դէմ՝ գիրք, ծէսին դէմ՝ ծէս դրին, յաւերժելու համար հայուն գոյութիւնը:

Ժողովուրդ մը կը հետեւի իր ճակատագրին՝ ոչ թէ կամայական և արուեստական մղումներով, այլ ազդեցութեամբ բերումներու, որոնք իր ներքին կազմութենէն, իր հոգիէն կը զսպանակաւորուին։ Քրիստոնէութեան մեր մէջ մուտքը եղած է որքան կրօնական նոյնքան քաղաքական և քաղաքակրթական գործ, և այս եղած է ոչ թէ մարդոց կողմէ նախամտածուած ծրագրի մը համաձայն, այլ համայնական ու հոգեկան բերումովը բովանդակ ազգին, որ այդ շարժումին մէջ կը գտնէ իր էութիւնը յատկանշող ձգտումի մը գոհացումը։

Քրիստոնէութիւնը, արեւելեան ձեւին մէջ մարմնացած արեւմտեան այդ ոգին, ամենէն աւելի կը խօսէր հայ հոգիին, որ առհաւական կամ ազգաբանական և դեռ հոգեխօսական ուրիշ շարժառիթներով արեւմտեան միտումներ տածած էր միշտ իր մէջ։

Հայոց, պարսից և մարերու միջեւ եղած աշխարհագրական լեզուի եւ կրօնի սերտ յարաբերութիւնը եթէ մօտէն դիտուի, դիւրաւ պիտի հասկցուի թէ հակառակ բնական և բռնական ազդակներու գոյացուցած մօտիկութեան, խոր է խրամը որ հայերը հոգեպէս կը բաժնէր իրեն դրացի եւ ցեղակից այդ երկու մեծ ժողո-

վուրդներէն : Խոր եղած է հայուն մէջ միշտ
ազգային ինքնութեան ոգին և ջերմ արեւ-
մտեան հրապոյրներու սէրը : Ի՞նչ պիտի
ըլլար հայոց քաղաքական վիճակը, եթէ
ընդունած չըլլային քրիստոնէութիւնը : Այն՝
ինչ որ եղաւ քաղաքական վիճակը բոլոր
այն ժողովուրդներուն, որոնք պարսկական
գերիշխանութեան մէջը կ'ապրէին և չըն-
դունեցին քրիստոնէութիւնը :

Եթէ չլինէր նոյնիսկ պատմական այս
փաստը, միայն կրօնաբարոյական փաստը
բաւական պիտի ըլլար համոզելու թէ պի-
տի կորսուէինք, եթէ քաղաքական կամ
այլ նկատումներով ուրանայինք քրիստո-
նէութիւնը : Որպէսզի ժողովուրդ մը կա-
րենայ համայնական կեանք մը ունենալ,
այսինքն ընկերային կամ քաղաքական վի-
ճակ, պէտք է որ ամենէն առաջ ունենայ
հաւաքական բարձրագոյն գիտակցութիւն :
Հայոց քաղաքական ձախողանքին պատ-
ճառը քրիստոնէութիւնը չէ, այլ արդիւնք՝
իրմէն գերադանցօրէն մեծ դրացի հակա-
մարտ պետութիւններու կեցուածքին, և
աշխարհագրական աննպաստ դիրքին :

Քրիստոնէութիւնը ոչ միայն քաղա-
քական տեսակէտով աղետաբեր չէ եղած
մեզի, այլ ընդհակառակն անկէ վերջ և

անոր միջոցաւ է միայն որ ունեցած ենք քաղաքական և ազգային կեանք։ Իսկ ըսել թէ քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ որ մեր դրացի ցեղերը մեր նկատմամբ թշնամանան, պիտի նշանակէր թէ անկէ առաջ անոնց հետ սիրով կ'ապրէինք, որ պատմական չէ։ Վասնզի կրօնքը չէր առանցքը այն տեւական պայքարին, զոր քրիստոնէութենէն առաջ և վերջ մղեցին մեր նախնիք, այլ անոնց կողմէն նուաճումի և մեր կողմէն անկախութեան ոգին։ Կրօնքի կամ քրիստոնէութեան հարցը կատարեց պիտակ դեր մը միայն, ծառայելով սոսկ իբր պատրուակ։ Եթէ քրիստոնէութիւն չընդունէինք իսկ, զերծ չէինք կըրնար մնալ քաղաքական այն դժուարութիւններէն և տառապանքներէն՝ որոնց յետոյ ենթարկուեցանք։ Աւետարանի կրօնը բան մը չփոխեց արդարեւ իրաց գոյավիճակին մէջ, բայց աւելցուց բան մը, բարոյական զօրութիւն մը։

Սխալ է խորհիլ թէ ժողովուրդի մը ազգային գոյութեան համար քաղաքական վիճակը շատ աւելի կարեւոր է քան կրօնական վիճակը։ Ստույգ է թէ քաղաքական վիճակը անհրաժեշտ է պահպանելու ազգի մը բարոյականը, շատ աւելի անհրա-

Ժեշտ է կրօնը որպէսզի ազգ մը ունենայ բարոյական: Կրօնքը կուտայ իսկ քաղաքական կեանքը կը պահպանէ զայն: Հրեաներ քսան դար է որ կ'ապրին անհայրենիք, չոկ կրօնքով: Նոյնը կարելի է ըսել Փարսիներու և ուրիշ զուտ կրօնական համայնքներու համար: Լեռանց քրիստոնէութեան մէնք վաղուց անհետացած պիտի ըլլայինք պատմական իրականութեան դաշտէն:

Անցեալի բոլոր հզօր պետութիւններ ինկած ու փշրուած են պատմութեան ճամբուն վրայ, առաջին՝ արտաքին հզօր ուժի մը յարձակումէն, որուն չեն կրցած դիմադրել, երկրորդ՝ երբ ներքնօրէն, այսինքն բարոյապէս քայքայուած և հիւժած են արդէն: Մենք դարերով առաջին դժբախտութեան ենթարկուած ենք, բայց երկրորդը մեր մէջ զօրաւոր եղած է, շնորհիւ քրիստոնէութեան, և փրկած զմեզ:

Եկեղեցին Հաւատքի կեանքին կազմակերպեալ վարչութիւնն է աշխարհի վերայ: Ազգային կը կոչենք Հայ Եկեղեցին ոչ թէ աստուածաբանական տարողութիւն մը տալով բառին, այլ պատմական հասկացողութեան մը մէջ ամփոփելով զայն: Այդ կառոյցին մէջ ազգը գործիք եղաւ, քրիստոնէութիւնը՝ զօրութիւն:

Այսպէս ուրեմն, շնորհիւ քրիստոնէական կրօնին և դաստիարակութեան պահանջներուն, Ե. դարուն հայութեան ծոցին մէջ ամենահոյակապ մեծութիւններ կառուցուեցան, մեր ժողովուրդին ամենէն պայծառ արժէքները երեւան եկան ու կերպաւորուեցան: «Յեղին ոգին» սովոր են ըսել ոմանք, սակայն այդ ոգին մտքին ու մտքերու կաղապարին մէջ է որ ձեւ ու կերպարանք կ'առնէ:

Հռոմէական կայսրութիւնը դէպի կործանում իր վայրէջքը կը շարունակէր: Պարսկաստան նոր խեչակներ կը գտնէր իր մեծութեան: Ե. դարուն ծանօթ քաղաքակրթութիւնը հնութեան փլած հաւատալիքներու եւ սկզբունքներու աւերակներուն տակ թաղած էր բարոյական սկզբունքները: Քանի՜ դար էր որ կը կատարուէր արդէն թաղման այդ արարողութիւնը: Ռամիկն ու ազնուականը կը մրցէին իրարու հետ չորս հինգ դարէ ի վեր: «Ռամիկին կօշիկին ծայրը ալեւս ազնուականին կրունկին կը դպէր» ինչպէս սովոր են ըսել ընկերաբանները: Մարդկային բարոյականին շէնքը կը ճարճատէր, սակայն ընկերութիւնը չուզեր կամաւոր մահուան երթալ, և քրիստոնէութիւնը կը

ջանար իր ընկերութեան շէնքը նոր մոյ-
թերով վեր բռնել, թէեւ հին ատաղձներու
գործածութեամբ՝ բայց ամբողջութեամբ և
ոճով բոլորովին նոր կերպերով:

Ե. դարու թարգմանիչները լաւ գիտէին
թէ լեզուն, դիրք և նույնիսկ եկեղեցին և
նման ազգականեր իրենք իրենց արժէքներ
չեն կրնար ստեղծել, բայց միայն այդ
արժէքներուն ձեւ, կերպարանք և դիմա-
գիծ կուտան: Քրիստոնէութեան հոգիի
խորհրդաւոր տարրը միայն կրնար ծնիլ,
ինչպէս միւս, այնպէս ալ մեր ժողովուր-
դին քաղաքակրթութիւնն ու արժէքը: Այդ
արժէքին արտայայտութեան կերպերն են
գիրը, լեզուն, արուեստը:

Ե. դարուն «գարգարուած էր ալիւս
անեղին իմաստը» հայ երկրի վրայ և եկող
դարերը հակառակ իրենց ցուրտին և բու-
քին, հուրին և արիւնին, պիտի չկրնային
չորցնել աւետարանի մանանեխէն ընծիւղ
առած տոկուն կաղնին, որ հայուն հաւատ-
քը եղաւ դարերու արհաւիրքին մէջ:

Զ. դարը, իբրեւ հարազատ ծնունդը
Ե. դարուն, կը շարունակէ քաղաքակիրթ
աշխարհի մէջ աստուածարանական հասկա-
ցողութեանց պայքարը. հայեր հազիւ թէ
մաս կ'առնեն անկէ: Եւ սակայն սխալ

չհասկցուինք, եթէ դուրս էինք պայքարէն, այսինքն անոր արտաքին մասէն, սակայն ներքնապէս քայլ առ քայլ կը մօտենայինք այն արժէքներուն՝ յանուն որոնց կը մղուէր պայքարը:

Արդէն Ե, դարու կէսին ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ, բոլրաբաժ էին միաբնակութեան և երկաբնակութեան վէճերը, որոնք իրենց սուր կերպարանքին պիտի յանգէին Քաղկեդոնի ժողովին մէջ (451) և յետոյ՝ Այդ թուականին հայեր իրենց ազգին եւ եկեղեցւոյ գոյութեան նուիրական դատին համար փոխանակ Քաղկեդոնի՝ Աւարայրի մէջ կռուեցան միայնակ, և ինքնապաշտպանութեան այս դժուարին փորձերը ներքին զօրաւորագոյն կեդրոնացման մը յեղափոխութիւնը առաջ պիտի բերէին: Այլեւս մեզի համար աստուածաբանական կռիւը չէր կենսական խնդիրը, զոր յարուցանել սովոր էր միշտ յունական նրբախոհ միտքը, այլ ազգային և զուտ քրիստոնէական նպատակի մը շուրջ ստիպուած էին յառել ամէն հայեցի աչքեր, և այդ գործնական բայց բազմավրդով կեանքը իրաւամբ անտարբեր կացոյց զիրենք այն ամէն շարժումներէն՝ որ իրական օգուտ մատակարարելու հանդամանքէն գրեթէ զուրկ

էին: Այնուհետեւ ժամանակ մը Հայաստան հեռու մնաց վարդապետական նորամուտ քաջատրուծեանց ետեւէն, մանաւանդ թէ՛ փակեց իր դուռները բոլոր ոտնձգութեանց դէմ: Սակայն սպառնալից էր քաղաքական աշխարհը, և միայն անձնուրացութեան զոհերով կարելի չէր շարունակել իր ֆիզիքական ու հոգեկան կեանքը:

Թող թէ Ջ. դարուն, բիւզանդական կայսրութեան մէջ քաղաքական շրջանակներէն ներս դաւանաբանական նրբութիւնները տակաւ կը կորսնցնէին իրենց կարեւորութիւնը կրօնական տեսակէտով, ծառայելու համար պետութեան շահերուն: Կայսրերն ու պատրիարքները համախորհուրդ՝ կը ձգտէին դաւանական միասնականութեան, պաշտպանելու համար այլեւս պառակտուած կայսրութեան միութիւնը: Իսկ հայերու համար, դաւանութեան հարցին կը չծորդուի ազգային քաղաքական անկախութեան խնդիրը: Այս թուականէն սկսեալ հայը կը մաքառի Բիւզանդիոնին դէմ, դաւանական գետնին վրայ, նպատակ ունենալով նաեւ իր ազգային գոյութեան պահպանութիւնը: Դաւանաբանական այս պայքարները տակաւ պիտի հեռացնէին նաեւ հայերը յոյն մշակոյթէն: Այս իրողութեան

իրը հակազդեցութիւն պարսիկները տակաւ
աւելի թոյլատու ոգի ցոյց պիտի տային
հայոց նկատմամբ, և պարսից կառավարու-
թիւնը, ի հեճուկս յոյներու, պիտի հովա-
նաւորէր նաև Հայոց եկեղեցին:

Պարսիկներէն վերջ է. դարուն, արա-
քական տիրապետութեան առաջին շրջանին,
արաքական քաղաքականութիւնը հայոց
նկատմամբ եղաւ մեղմ ու բարեացակամ:
Իրենց ուսումը կատարելագործելու համար
այլեւս Հայաստանէն ուսանողներ չէին եր-
թար Բիւզանդիոն, տակաւ կը քիչնար թի-
ւը յունագէտներու, և ուսումը կը կեդրո-
նանար հայկական դպրոցներու՝ այդ շրջա-
նի ծանօթ վանքերու մէջ:

Է. դարու բարձր կրօնական ոգին պիտի
ստեղծէր Հայաստանի մէջ նաև իր գեղար-
ուեստը, մասնաւորաբար ճարտարապետու-
թիւնը: Պիտի կառուցուէին հոյակապ տա-
ճարներ, որուն իբր արդիւնք ծնունդ պիտի
առնէր քանդակագործութիւն, նկարչու-
թիւն, երաժշտութիւն և հոգևոր բանաս-
տեղծութիւն, որոնք անհրաժեշտ էին՝ փա-
ռաւոր ու շքեղ եկեղեցիները կենսաւորելու
համար: Մեր գրականութեան սկզբնաւորու-
թեան իսկ՝ հայ մտքի ազգային ստեղծագոր-
ծութիւնը ամենէն աւելի բանաստեղծու-

թեան մէջ երեւան պիտի գար: Հին վիպասանութիւններէն դուրս, որոնք չարժանացան գեղարուեստական մշակման, զարգացաւ մեր հոգեւոր երգը, որ Ը. դարուն «կանոն»ներու պիտի վերածուէր իր ուրոյն կազմութեամբ:

Հոգեւոր երգերու, շարականներու, և արուեստներու յատկութիւնը կը բխի անոնց ծագման և զարգացման պատմութենէն: Իբրեւ արդիւնք եկեղեցւոյ պէտքին և անով պայմանաւոր ներշնչումներու, եղած է գլխաւոր միջոցը՝ ժողովուրդի մէջ հոգեւոր զգացումը զօրացնելու: Շարականներ, գանձեր, աղօթքներ գլխաւոր արդիւնքները պիտի ըլլային հոգեւոր այս արթնութեան: Անոնց մեծ մասը անշուշտ պարզ յարասութիւններ են Ս. Գրքէն, ազդեցութեանը մէջէն ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցիին, և սակայն կան նմոյշներ ուր ամենէն խստապահանջ արուեստագէտը պիտի չկրնայ դատաւիտման պատրուակ գտնել: Իսկ երբ նկատի ունենաք թէ անոնք բոլորը տողորուած են ոգեղէնութեամբ և գորովով, իբրեւ անապակ զեղումը մեր յոյսին, հաւատքին ու երազին, ուր կայ մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը իր խոր ձգտումներով և ապրումներով, այն ատեն հոգեւոր երգը, հայ երգը պիտի

դառնար մեր քրիստոնէական մշակոյթին
ամենէն քաղցր երեսներէն մին։ Ներուժ,
կշռաւոր և այնքան շնորհալիօրէն քաղցր
միանգամայն հայ հոգեւոր երգը, բայց մա-
նաւանդ կրօնական անհուն ոգեւորութեամբ
մը վեր թեւող։ Գերազանցապէս յստակ
ու զօրեղ, մարդկայնօրէն սրտառուչ և
աստուածայնօրէն բարձրաթոխ։

Սակայն քրիստոնեայ հայ հոգին միայն
թեւող երգերու (երաժշտութիւն) և շարա-
կաններու (բանաստեղծութիւն) ծնունդ
պիտի չտար, այլ պիտի ստեղծէր ինչպէս
ըսինք իր գերագոյն՝ քարէ երգերը, Հայ
Եկեղեցւոյ նախնապետներ։ Պարզ,
յստակ, իմաստութեամբ ճառագայթուն բայց
միաստիք հայ ճարտարապետութիւնը, սուրբ
խանդով ու խոյանքով վեր բարձրացած իր
բոլոր ծաւալներով, մակարդակներով ու
գիծերով, հայ աղօթքը, հայ տենչանքը
երկնքին մէջ վերացնելու համար։

Իսկ երբ այդ մեծակշիռ ու մակարդակ
որմերուն վրայ կը բացուին շնորհալի ծաղ-
կաւորումներով քանդակներ, այն ատեն
հայ տաճարը ծանր ու լուրջ մնալով հան-
դերձ՝ միաստիք ուրախութեամբ մը պիտի
լեցնէր նայող աչքը։

Հայ Եկեղեցին այսպէս ծնունդ կուտար

հայ արուեստին ու կը պատրաստէր հայ
ոգիին զէնքը իր գոյութեանական պայքարին
համար։ Մեր պատմութեան ներքին ի-
մաստը գլխաւորապէս այդ պայքարին մէջ
է, և անոր գերագոյն արտայայտութիւնը՝
Հայ Եկեղեցին։

Դ.

Հայ Եկեղեցին, իբր բարոյական և մտա-
ւոր մեծ ազդակ, տակաւ պիտի հանդերձէր
ինքզինքը ըլլալու քաղաքական ներքին
գործօն մը, մեր միջավայրին յատուկ ըմ-
բռնումով անշուշտ։ Դ. դարէն սկսած
էին խարխիլ արդէն հայ պետութեան լաս-
տակները, և Հայ Եկեղեցւոյ ղեկավար-
ները կը ջանային եկեղեցին վերածել ան-
առիկ ամրոցի մը։ Եթէ Դ. և Ե. դարերը
ինքնապաշտպանութեան շրջաններ նըկա-
տենք Պարսից դէմ, Զ. դարը ինքնապաշտ-
պանութեան դարն է ընդդէմ Բիւզանդիո-
նի։ Ատոր կը նկրտէին Բաբգէն և Ներսէս
Բ. ի գլխաւորութեամբ գումարուած ժո-
ղովները, հայ դաւանաբանութեան եզրերու
և հասկացողութեանց ի խնդիր։ Դ. և Ե.
դարերուն Պարսիկներ փորձեցին ջնջել քը-

րիստոնէութիւնը Հայաստանէն, սակայն տեսան դժուարութիւնը և ստիպուեցան հանդուրժել: Իսկ Ջ. և Է. դարերուն Բիւզանդիոն կը ջանար Հայ Եկեղեցին և ազգը իրեն ենթարկել, Պարսիկները այս շրջանին ընդհակառակն պաշտպան կենալով, կ'ուզէին հեռու պահել Հայաստանը Բիւզանդական ազդեցութենէն:

Հայ Եկեղեցին թէ ընդհանուր քրիստոնէական Եկեղեցիի և թէ ազգային կեանքի մէջ, կրօնական դերէն զատ, կատարած է երկու գլխաւոր դերեր, մշակութային և բաղաձայն: Եւ այս գոյգ շարժումները կերպարանք առնել սկսած են քրիստոնէութեան մեր մէջ քարոզուելու օրերէն: Սակայն Հայ Եկեղեցւոյ ամենամեծ արժանիքը իր ինքնապատշաճանութեան և ազգային գոյութեան խարխիս ծառայելուն մէջն է, մանաւանդ Սասանեան և արաբական տիրապետութեան շրջաններուն. ոչ միայն այս՝ այլ նաև իր արիւնով թումբ հանդիսացած արեւմուտքի:

Ս.յն ինչ որ մեզի է վիճակուեր այդ մութ դարերուն, ահաւոր ու անորակելի է, և իր նմանը չունի գուցէ մարդկային պատմութեան էջերուն վրայ: Մեր ձեռագրաց յիշատակարաններու մէջ յաճախ կը հան-

դիպինք այդ շրջաններու արևունտ պատ-
կերին, ականատեսներու կողմէն պատ-
մուած :

Մենք հպարտ ենք մեր Եկեղեցիով,
հայ ժողովուրդի ամենամեծ ստեղծագոր-
ծութիւնն է ան, դարերու պատմական և
քաղաքական պայմաններու մէջէն ձեւ ու
կերպարանք առած, սնած, զարգացած,
գործած, նահատակուած, անաղարտ պա-
հելու համար իր ժողովուրդի հոգեւոր դէմ-
քը և Աւետարանէն ստացած ժառանգու-
թիւնը :

Ըսինք թէ արարները ի հեճուկս յոյ-
ներու, աւելի մեղմ կը վարուէին հայերու
հետ, շնորհելով անոնց ներքին անկախու-
թիւններ, սակայն հարկատու այս թագա-
ւորութեան ձեւերը, եթէ մէկ կողմէն կը
գոհացնէին քանի մը յայտնի նախարարու-
թիւններու փառասիրական ձգտումները,
անոնք ազգին համար օգտակար արդիւնք
չունեցան : Նախ որ այդ ձեւով կազմուած
իշխանապետութիւնները՝ հեազհետէ շատ-
ցան, և լկնի, Վան, Կարս, Գուգարք, ի-
րենց համար զատ զատ թագաւորներ ունե-
ցան, որոնք յետոյ աւելի սաստկութեամբ
և զգացումով իրարու մէջ և հետ թըշնա-
մական յարաբերութիւններ և եղբայրաս-

պան պատերազմներ վարեցին: Թող թէ հայազգի թագաւորութիւններու հաստատութիւնը չվերջացուց արաբական ոստիկաններու իշխանութիւնը երկրին մէջ:

Եկեղեցին սակայն այս թոհու բռնին, այս առ ու ծախսին մէջ, մեր պաշտպանութեան խարխոխը դարձաւ, ստեղծելով իր ներքին և հոգեւոր իշխանութիւնը, մանաւանդ մեր թագաւորութիւններու բարձումէն վերջ: Եկեղեցին հայուն պետականութիւնը եղաւ, առանց պետական իրաւունքի, առանց զօրքի և ոստիկանի: Հայ եկեղեցին իր վրայ իշխող պետութիւններու մէջ ծածկուած պետութիւնը եղաւ, բարոյապէս թագաւորելով մարմնաւորապէս հալածուած և ընկճուած հայ հոգիներուն վրայ:

Եկեղեցին այս տրտում օրերուն եղաւ նոյնպէս մեր հոգեւոր հայրենիք: Եթէ յաճախ մեզի պակսեցաւ այս շրջանին, հայրենի երկրի, և պետական կազմակերպութեան միութիւնները, մենք ունեցանք մեր արեան, մեր լեզուի, մեր պատմութեան, մեր կրօնի, մեր աւանդութիւններու միութիւնը, ինչպէս ըսինք մեր հոգեւոր հայրենիքը:

Քաղաքակրթական կեանքով ապրող ժողովուրդներու համար, կայ նիւթական

հայրենիքէն դուրս, հոգեկան հայրենիքը, որ ժողովուրդի մը մշակոյթն է, անցեալ քաղաքակրթութիւնը: Հայ ժողովուրդի հոգեւոր հայրենիքը Հայ Եկեղեցին է: Որովհետեւ հայուն գիտակցական քաղաքակրթութիւնը կը սկսի քրիստոնէութեան հետ, և հայ արուեստը կը ծաղկի ու կը կազմաւորուի քրիստոնէութեամբ: Մանաւանդ երբ գծնդակ պարագաներու բերումով մեզի զլացումած է նիւթական հայրենիքի բարիքը, ըլլայ անիկա օտարութեան ջուրերուն՝ ըլլայ մանաւանդ մեզի չպատկանող հայրենիքին մէջ, մեր գերութեան օրերուն: Հայ Եկեղեցին, մեր հոգեւոր հայրենիքը, փոխարինած է զայն և իբր ուխտի տապանակ, իբր կրօնական իտէալ, առած է զմեզ իր ծոցը և արծարծած ու պահած մեր ներքին կեանքը:

Անհայրենիք կամ գերի ժողովուրդ մը կրնայ ապրիլ իբր ազգ, երբ ունի կրօնական իր իտէալը: Դիտելի է և արժանի նըկատողութեան, որ մեր մէջ քաղաքական կեանքի գրութիւնը իր ամենէն յաջող և ամենէն նուաղ օրերուն միշտ անբաժան մնաց կրօնական իշխանութեանէն: Հայրապետական Աթոռը Հայ Եկեղեցւոյ ամենէն սրտագրաւ նշանը կը փոխադրուէր հոն՝ ուր

կը կազմուէր պետական ոստանը։ Այս երեւոյթը բաւական չէ բացատրել մի'միայն կառավարական—վարչական շարժառիթներով. անոր բուն պատճառը պէտք է փնտռել այն կրօնական և գաղափարական ոգիին մէջ, որ սկիզբէն ի վեր տարրացած այս ժողովուրդի նկարագրին մէջ, քրիստոնէական թուականէն ասդին աւելի տիրական ներգործութիւն մը դարձաւ անոր հոգւոյն։

Միաբանական փորձեր. — կրօնը հին ազգերու համար զլիսաւոր տարրն էր ներքին միութեան և արտաքին անջատողականութեան։ Քրիստոնէութիւնը իբրեւ վշտի փիլիսոփայութեան մեկնութիւն՝ նոյն իսկ ըստ աշխարհի, գոհացնող և մխիթարիչ ազդակ մըն էր հայու տեսլապաշտ հոգիի համար, ասոր համար է որ հոգեպէս կեդրոնացած ուժի իր ներգործութիւններու շնորհիւ, կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ, նոր կրօնը հայուն հոգեբանութիւնը պիտի դառնար։ Ամբողջ Դ. դարը հոգեւոր տառանջատման ու ներքին պայքարի շրջան մըն է, քրիստոնեայ հայը կը տարուբերի ազգայնականութեան ու քրիստոնէական աշխարհաքաղաքացիական. ներհակընդդէմ գաղափարներուն միջեւ։

Եթէ Ե. դարու սկիզբը, հայերը իրենց ազգայնութիւնը փրկելու համար քրիստոնէութեան փարեցան, Ե. դարուն քրիստոնէութիւնը իր լաստակները ամրացնելու համար ազգայնականութեան կռուեցաւ, ու իր այդ հակումին կը պարտի հայը իր այժմու ինքնատիպ և ինքնուրոյն Եկեղեցին:

Յիրաւի հրաշալի երեւոյթ մըն է Հայ Եկեղեցւոյ ընթացքը, մէկ կողմէն քաղաքական աւերներուն դէմ, միւս կողմէն միաբանական ձեռնարկներու, դաւերուն դէմ, իր դաւանութեան վրայ հաստատ մնալու իր կեցուածքը: Յունաց Եկեղեցին արեւելեան հերձուածին տեղի տալէ առաջ և յետոյ՝ հաւասար եռանդով ջանաց իր կողմ քաշել Հայոց Եկեղեցին: Կրկնապատկեց իր այդ ջանքերը՝ երբ տեսաւ թէ Կիլիկեան իշխանութեան աշխարհագրական դիրքը կրնար հաւանական ընել որ օր մը պապին մնայ երազուած յաղթութիւնը: Մէկ կողմէն նիւթական բարօրութեան խոստումը եւ միւս կողմէն քաղաքական փորձութեանց վերահաս վտանգները յաջողեցան, առաւել կամ նուազ, դարձնել ոմանց աչքերը դէպի արեւմուտք:

Հայոց Եկեղեցին սակայն Միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ բառին ճիշդ և սեղմ

նշանակութեամբ: Հոգեւոր հաղորդակցութիւն, փոխադարձ յարաբերութիւն եկեղեցիներու միջև և իրարու դիրքին հանդէպ յարգանք, և այս բոլորին վրայ տիրապետող քրիստոնէական սուրբ սէրը: Հայ եկեղեցին բնաւ չէ հանդուրժած որ Միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի, և կամ մարդորսութեան վերածուի: Դժբախտաբար սակայն, Յոյն և Լատին եկեղեցիները իրենց քաղաքական և տնտեսական առաւելութիւններուն յենած՝ եկեղեցիներու միութիւն ըմբռնել ուղեցին ուրիշ եկեղեցիներ իրենց հնազանդեցնելու կամ ձուլելու մէջ: Հայերը երբեք չմերժեցին այս մասին եղած առաջարկները: Տեսան յաճախ, նոյն իսկ քաղաքական և նիւթական երաշխիք, բայց միշտ ետ քաշուեցան երբ պահանջ դրուեցաւ զոհելու իրենց կրօնական տեսակէտները:

Հարկ չենք զգար հոս անգամ մը եւս թարմացնել այն բոլոր անցքերը որոնք տեղի ունեցած են այս հարցին շուրջ, Քաղկեդոնի ժողովէն (451) մինչև Փլորինտեան ժողովը (1438): Պատմութեան ուսանողը կրնայ իր աչքին առջեւ պատկերացնել տխուր վիճակը այն բոլոր իրադարձութեանց՝ որոնց մէջէն անցած է մեր

Ժողովուրդի կեանքը: Հակառակ ասոր,
 չարաչար պատրանքի վերածուեցան ինչ-
 պէս Յունաց, այնպէս ալ Լատինաց տա-
 ծած յոյսերը և ի գործ դրած ջանքերը
 Հայոց Միաբանութեան մասին: Դար մը
 չանցած Լատին Եկեղեցին պիտի զգար թէ
 պատռած էր այն ուռկանը՝ զոր ան ցան-
 ցեց և տակաւին պիտի ցանցէր արեւելքի
 և արեւմուտքի մէջ: Եւրոպան տակաւ
 տկարացած և պարտասած՝ Ասիոյ մէջ պիտի
 կորսնցնէր իր ազդեցութիւնը, ու իր հաս-
 տատած իշխանապետութիւնները հետզհետէ
 պիտի չքանային:

Կիլիկեան թագաւորութեան շիջումէն
 և Մայր Աթոռի ի Ս. Էջմիածին փոխադրու-
 թենէն վերջ, Ժամանակուայ մը համար Հայ
 Եկեղեցին պիտի ապահովէր ինքզինքը ա-
 րեւմտեան կրօնական ոտնձգութիւններու
 դէմ: Արեւելեան հատուածը որ միշտ զերծ
 մնաց և փափաքեցաւ մանաւանդ զերծ
 պահել Հայ Եկեղեցին օտար ազդեցութիւն-
 ներէ, այժմ մասնաւոր գուրգուրանքով կը
 շրջապատէր Մայր Աթոռը:

Եթէ Հայ Եկեղեցին ասկէ վերջ նորէն
 ի վիճակի չեղաւ զգացուած յոյսերը պսա-
 կել, այդ մասին պէտք է խստապահանջ
 ըլլալ, նկատի ունենալով այն խաւարը և

ամէն օր անպակաս եղող քայքայումն ու
աղէտները, որոնք արեւելքին յատուկ են:

Ազգային Եկեղեցի. — Եկեղեցիի, աստ-
ուածաբանական ըմբռնումով, այս յորջոր-
ջումը կրնայ խորթ հնչել միայն կրօնական
յղացքին վրայ շեշտ դնել ուղղուներու ա-
կանջին: Եկեղեցին, իրեն յատուկ սկզբունք-
ներու վրայ կանգնուած Հաստատութիւն,
պէտք է հեռու մնայ այն բոլոր իմացումնե-
րէն՝ որոնք ռեւէ կողմով կամ կերպով
քաղաքական մտածում մը կը շօշափեն:
Ասոր հակառակ սակայն, կրօնական ստորո-
գելիի մը չափ սիրելի է ան մեզի, զոր
տեսակ մը ցեղային բնազդով ուզեր ենք
որ ան հիւսուի մեր կրօնական կեանքին:

Այս երեւոյթը, ինչպէս մակաբերելի
է, մեր մէջ կը կանխէ նախնական Եկեղե-
ցւոյ իր ընդհանրական միութիւնը կորսըն-
ցնելու շրջանը, երբ արեւմտեան եւ արե-
ւելեան Եկեղեցիները հասկնալի ձգտումը
ունեցան մասնաւոր յորջորջումներով ա-
ռանձնաւորելու իրենց դիմագիծը կամ
նկարագիրը:

Հատինականը նախընտրած է որակել
ինքզինքը կաթոլիկ (ընդհանրական), Յու-
նական որդեգրեց ուրթոսոփա (ուղղափառ).
մին իբրեւ մտասեռում ունենալով Հռով-

մէական լայնածաւալ կայսրութիւնը, որոն օրինակին վրայ կ'ուզէր կաղապարել ինքզինքը, և միւսը վարդապետական և դաւանաբանական հարցերու նկատմամբ ինքզինքը միակ ճշգրիտ նկատելու յաւակնութեամբ:

Իսկ Ասորականը, Եգիպտականը և ուրիշ հին փոքր Եկեղեցիներ հետզհետէ ամփոփուեցան իրենց սոսկ ցեղական անուանակոչումին ներքեւ, որովհետեւ, հակառակ նախնական շրջաններու Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ բազում տեսակէտներով կատարած իրենց կարեւոր և փայլուն դերին, անոնց մէջ աղօտացած էր անցեալին գլխակցութիւնը, և քաղաքական դժբախտ պարագաներու բերմամբ, իրենց տոհմային ինքնութեան ամենէն բնորոշիչ նշանը՝ լեզուն իսկ կորսնցուցած, չկրցան ազգային իտէալի մը յորդ ճառագայթումին մէջ նկատել զայն:

Ի վերջոյ, բարեկարգական մեծ շարժումէն գոյացած Եկեղեցիները, ինքզինքը ընդհանրական դաւանող դրութեան մը դէմ ժխտական վերաբերումներէ ծնած ամէնքնալ ճանչցուեցաւ միեւնոյն ընդհանուր կոչումի մը տակ, Բողոքական, որ իրենց պատմական ծագումը յիշեցնող բացայայտիչ բառ մըն է լոկ:

Մերինին անուանակոչութիւնը կատարուեցաւ, ժամանակի ընթացքին մէջ, ա՛յնպիսի կերպով մը, որ կը յիշեցնէ վերոյիշեալներէն իւրաքանչիւրին մերթ մէկուն և մերթ միւսի պարագան, աւելի ճիշդ՝ ամէնքն ի միասին համադրաբար: Անկախ իբր երկրանուն (Հայաստանեայց) կամ ազգանուն (հայ) կրնայ բարացուցական տիտղոսը ըլլալ մեր Եկեղեցւոյ. բայց մեր տոհմային զգացումին և պատմական գիտակցութեան տեսակէտէն ա՛լ աւելի ուղիղ պիտի ըլլար եթէ մենք զայն յորջորջէինք ազգային: Այս բառը աւելի յստակ և ներուժ ըմբռնումով մը կ'արտայայտէ ինչ որ միւս չորսը, իւրաքանչիւրն առանձնապէս կամ ամէնքը միասնաբար պիտի նշանակէին: Վասնզի Հայաստանեայց Եկեղեցին այն կենդանի գործարանաւորութիւնն է որ ոեւէ ուրիշ հաստատութենէ աւելի կրնայ խորհրդանշել ինչ որ, իբր ոգի, իբր ձրգտում և իբր նկարագիր, ամենէն աւելի ազգային եղած է և է հայութեան կեանքին մէջ:

Ազգային մտատիպար, ազգային բարք և սովորութիւններ, ազգային լեզու և գրականութիւն, ազգային կեանքի իմացական և բարոյական ներգործութիւններ, ազ-

գային միտք և արուեստ, ասոնք եղած են
այն ազգակաները, որոնք, իբրև զգացում
և ներշնչում, հայութեան հոգւոյն մէջ
կերպաւորած են Աւետարանի խորհուրդը
և քրիստոնէութեան ոգին, իրե՛նք ինքնին
նախ յօրինելով Աստուածային ճշմարտու-
թեան գերազանց կրօնքին մեր մէջ ընդու-
նարան և պահապան լինելու սահմանուած
Հաստատութիւնը՝ իբրև նուիրապետական
դրութիւն, և յետոյ, իրենց կարգին, անկէ
ընդունելով անմիջապէս իրենց իսկ գոյու-
թեան և յաւերժացումին երաշխիքն ու
հսկողութիւնը:

Կրօնի զգացումն ու ազգութեան դա-
շափարը՝ փոխադարձաբար զիրար ամրա-
պնդող և իրարու հետ շաղահիւսուած բա-
րոյական զոյգ ուժերն եղած են մեր դա-
րաւոր կեանքի իրականութեան մէջ, Քրիս-
տոնէական թուականին առաջին դարէն
սկսեալ, այսինքն Նկեղեցին, շատ կանու-
խէն, մեր մէջ եղած է այն ժամադրաւայրը՝
ուր հաւատքի տեսլականը և հայրենիքի
կամ ազգութեան իտէալը առաջին իսկ օ-
րէն ճանչցած են զիրար և մին միւսով ո-
գեւորուած և ամբողջացած:

Ազգին և Նկեղեցիին անբաժանելիու-
թեան սկզբունքն ու ոգին խորհրդանշող

սրտագրաւ պատկեր մըն է տակաւին այն
 իրողութիւնը, որուն համեմատ, մեր մէջ,
 Եկեղեցին, ժողովուրդը կամ ազգն է ինք-
 նին։ Մեր մէջ չկայ այն խիստ տարորոշումը,
 զոր ուրիշ ժողովուրդներ ընդհանուր առ-
 մամբ ի յայտ կը բերեն, Եկեղեցւոյ կալ-
 ուածին մէջ նոյնիսկ, հոգեւորականութեան
 և աշխարհականութեան միջև։

Դարձեալ, մինչ հոգեւորականը Լատին
 Եկեղեցւոյ մէջ, զոր օրինակ, հաւատոյ
 տարածման կամ քարոզութեան, և յունա-
 կանին մէջ սրբազան արարմունքներու
 նուիրուած պաշտօնեայ մըն է այլամերժօ-
 րէն կամ առաւելապէս, հայ եկեղեցականը
 այդ երկու հանգամանքներու հետ միասին,
 իր ժողովուրդին դաստիարակիչը, ղեկա-
 վարը և հայրն ու եղբայրն է միանգամայն։

Մի, սուրբ, ընդհանրական, և առա-
 քելական, ասոնք են Քրիստոսի Եկեղեցիին
 բուն ստորոգելիները՝ աստուածաբանական
 իմացութեամբ։ Հայ եկեղեցին, իր հինա-
 ւուրց ուղղափառութեանը իրաւունքով
 նոյնիսկ, աստուածաբանական տեսակէտով
 իրաւունք ունի ճանչցուելու յաւէտ այդ
 տիադոսներուն ներքեւ, քանի որ հիմնուած
 է առաքելական քարոզութեամբ և Միու-
 թեանը՝ սրբութեանը և ընդհանրականու-

քեանը վրայ քրիստոնէական այն հաւատ-
քին, զոր ունէր Քրիստոսի Եկեղեցին՝ քր-
իստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ։
Բայց իր պատմական նկարագիրը ներկայա-
ցնող մակդիրը պէտք է ըլլայ Հայոց, Հա-
յաստանեայց, Հայկական կամ Հայ ազգա-
յին ուղղափառ Եկեղեցի։

Ունիթոուներ. — Ռուբինեան անկախու-
թենէն վերջ, երկրի ռազմիկ տարրերը ձիւնի
նման հալեցան։ Երեք դարերէ ի վեր
Մօնկոլ — Թաթարական լուծը կախուած էր
արդէն հայ երկրի վրայ։ Այդ երեք դարե-
րու շրջանին՝ մեր երկիրը ամբողջապէս կեր-
պարանափոխուեցաւ։ Անկէ վերջ ալլեւս
հայութիւնը կը ներկայանար իբր ազգագրա-
կան փոքրիկ կաթիլներ, ցրուած մահմետա-
կան մեծ ծովի մէջ։

Միտքը, շատ բնական է, չէր կրնար
ապրիլ այս կարգի դրութեան մէջ, ուր Ֆի-
զիքական կեանքը անընդհատ կը դիմէր
դէպի մահ և ոչնչութիւն։ Այս տխուր ժա-
մանակաշրջաններուն մարելու վտանգին էին
ենթարկուեր նաև մեր մտքի մարտկոցները,
վանքերը, անոնց խաղաղ խուցերուն մէջ
հազիւ թէ կը պլպլար վանականին ճրագը։
Այդ խուցերու մէջ էր որ դարերով դարբ-
նըւեր ու պահպանուեր էր հայ գրականու-

թիւնը և որ այժմ ոչ միայն իր նուազման ,
այլ մանաւանդ իր ամայութեան և անկեն-
դանութեան շրջանը կը բոլորէր :

Այս արտաքին համատարած ողբերգու-
թեանը մէջ կուգային խառնուիլ նաև կրօ-
նական վէճերը : Ռուբինեանները ինչպէս
նաև Բագրատունիք , իրենց թշնամիներու
շարքին ունեցան միշտ նաև Բիւզանդիոնն
և ապա Կաթողիկէ կեղեցին : Մեր պատմու-
թեան արիւնոտ էջերու կարգին , նոյնքան
տրտում էջեր կան բացուած կրօնական այս
ներքին երկպառակութեանց հետեւանքով :
Եղաւ ատեն մը երբ Հայաստանի և Կիլի-
կիոյ Հայ Եկեղեցիները այս վէճերու պատ-
ճառաւ քիչ կը մնար որ բաժնուէին իրարմէ :
Դժբախտութեան մեր սեւ դարերը չկրցան
չքաջնել այս ներքին ցաւը , որ աւերակնե-
րու վրայ իսկ շարունակեց իր նոր աւերը :

Ռուբինեան անկումէն առաջ և վերջ
մանաւանդ , իսաչակրաց արշաւանքները ա-
րեւելք էին բերեր կաթողիկէ հոգեւորակա-
նութիւնը , որոնք իրենց շատ մը միսիոն-
ներու կարգին , սկսած էին մտահոգուիլ մա-
նաւանդ հայերու հոգիի փրկութեան մասին :
Կաթողիկոսութիւնը հաստատ բոյն էր դրած
Արաքսի ափին , եւ Նախիջեւան գաւա-
ռում : Այդ նոր բջիջներուն դէմ հայ հոգե-

ւորականութիւնը կազմակերպեց իր գիմադրութիւնը: Սիւնիքի, Արարատի և Վասպուրականի կարգ մը վանքեր միացան իւրարու, կազմակերպելով Հայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան գործը: Յովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթեւացին իրենց համախոհներով և աշակերտներով եղան ուժեղ գիմադրողներ այդ աւերին դէմ, որ կը ջանար ընել այն՝ ինչ որ Լէնկթիմուրներն ու Ճէնկիզիւնները չէին կրցած ընել:

Եւ արեւմտեան միսիոնարներու այս քարոզութիւնն ու հաւատքի գործը մեր մէջ այն շրջանին, երբ արեւմուտքի մէջ լատին կղերը անբարոյութեան ինչպէս անհաւատութեան ընդհանուր երեւոյթ էր: Զգուելի կաշառքներ, գրամապաշտութիւնը, սրբավաճառութիւնը, ապականեր էին անխտիր բոլոր կրօնական հիմնարկութիւնները, սկսած պապերու Աթոռէն: Ահա թէ ի՞նչ կրնային տալ անոնք մեզի:

Ունիթոններու սխալգործութիւնները. — Հռոմ արեւելեան վանականներու գիմադրութիւնը խորտակելու համար նոր միջոցի կը գիմէր: Պարսկական Մօնկոլ հարստութեան թուլացումէն օգտուելով 1319-ին նոր քարոզիչներ եկան արեւելք և հիմնեցին Մարաղայի Լատին Եպիսկոպոսութիւ-

նը՝ կեդրոն ունենալով Սուլտանիա մայրա-
 քաղաքը։ Ունիթոռները հոս կը սկսին ի-
 րենց հաւատքի տարածման գործը թէ բե-
 րանացի և թէ գրաւոր քարոզներով։ Սկիզբ-
 ները հայ կղերը, մանաւանդ Գլաձորի վա-
 նականները, որոնց մէջ մեծ էր գիտութեան
 սէրը և նորութեանց տենչը, հետաքրքրու-
 թեամբ և համակրանքով վերաբերուեցան
 ասոնց նկատմամբ, սակայն երբ զգացին
 անոնց միտումը և տարանջատ ոգին, ոչ
 միայն զգուշացան և զգուշացուցին, այլ
 մանաւանդ կեանքի և մահու պայքար բա-
 ցին անոնց դէմ։

Ունիթոռներու վերաբերմունքը հայ
 լեզուի, կրօնի և ծէսի դէմ աւելի քան
 անարգական էր։ Անոնք ուրանալով այդ
 բոլորը, լատիներէնէ կը թարգմանէին կա-
 թոլիկ ոգիով կրօնական գիրքեր, մեկնու-
 թիւններ, ծիսարաններ և քարոզներ։ Ու-
 նիթոռներու նախանձախնդրութիւնը այն
 աստիճան ալլամերժ դարձաւ, որ եթէ հնա-
 րաւոր լինէր հայոց լեզուն և հայութիւնն
 իսկ պիտի ուզէին փոխարինել լատիներէ-
 նով։ Բայց որովհետեւ ատիկա անհնար էր,
 ուստի անոնք հայ լեզուն ձեւակերպեցին
 լատիներէնի վրայ, կիրարկելով նորաստեղծ
 հոլովական և խոնարհման ձեւեր, նոր տե-

սակի նախդիրներ, բառերու լատինածեւ
չարադասութիւն և համաձայնութիւն, լատիներէնի հետեւողութեամբ կազմուած նոր
բառեր և նոր արտայայտութիւններ և այլն։
Այս կերպով կը ստեղծուէր տարօրինակ լեզու մը, լատինական հայերէն, որ մեր ոսկեղինիկ ու արդար լեզուն խանգարելէն զատ ոչ մէկ արժէք և օգտակարութիւն ունեցաւ։

Յովհան Որոսնեցին եւ վանական դրպօնցներ. — Ունիթոսներու հայրենամերժ և աւանդուրաց գործունէութիւնը շուտով առաջ պիտի բերէր խորունկ յուզումներ և քնականաբար զօրեղ հակադդեցութիւն, որ պիտի ունենար իր բարերար հետեւանքները ոչ միայն կրօնական տեսակէտով, այլ մանաւանդ մշակութային և գրական մարդերու վրայ։ Տաթեւի, Գլաձորի և նման վանքերու մէջ, ուր տակաւին կը շնչէր հայ լեզուի և մշակոյթի սէրը, և հայրենի աւանդութեանց և կրօնի անաղարտ սրբութեանց նախանձախնդրութիւնն ու քաղցրութիւնը, պիտի պատրաստուէր աշակերտութիւն մը որ պիտի հանդերձէր ինքզինքը այս վատառողջ և աւերիչ հոսանքին դէմ դնելու պաշտպան կանգնելով կրօնի և հայրենեաց աւանդութեան և սրբութիւններու, որոնք այսպէս անոպայ և անխնայ

կ'աղճատուէին կը լղրճուէին Ունիթոռներու հասցուցած հայարիւնն բայց օտարոգի այս վարձկաններէն : Այս նոր վանտալներու դէմ ոգորողներէն մին էր Յովհաննէս Որոտնեցին, Օրբելեան տոհմէն, և Գլաձորի բարձրապատիւ դպրոցի եռամեծար մեծ վարդապետ՝ Եսայի Նիչեցիի աշակերտը : Որոտնեցին ծանօթ էր լատիններէնի և արեւմտեան ուսումներու, հաստատուելով նախ Տաթեւի, ապա Ապրակունիսի վանքին մէջ, իր աշակերտներու և նոյն վանքի վանահայր Մեծն Սարգսի հետ միասին մահուան և կեանքի պայքար կը մղեն Երնջակի և Նախիջեւանի Ունիթոռներու դէմ, որոնք այնքան անգթօրէն կը ժպրհէին քակել «վցանդ հայրենի»ն :

Գրիգոր Տաթեւացի . — Տաթեւեան վարդապետարանի բարձրագոյն ուսումը և ժողովրդականութիւնը տակաւ պիտի աճէր շնորհիւ Գրիգոր Տաթեւացիի, որ աւանդապահ, խիստ գործունեայ և բազմազէտ ուսուցանող մըն է եղած : Տաթեւացին ծնած է 1346-ին Վայոց Ձորում, և երկար տարիներ աշակերտած Յովհաննէս Որոտնեցիին, այս վերջինը իր մահուան նախօրեակին իրեն յաջորդ և գլուխ բովանդակ Ուխտին կ'որոշէ Գրիգորը, որ համբաւուած էր ար-

դէն իբր դիտուն, նախանձայոյզ և ժրաջան
 գործիչ: Ինչպէս Որոտնեցին, Տաթեւացին
 եւս հմուտ էր ոչ միայն եկեղեցական և
 գրական ուսումներու, այլ նաև ուսումնա-
 սիրած էր յունական իմաստասիրութիւնը
 և ծանօթ էր լատիներէնի: Տաթեւի գըպ-
 րոցին մէջ կ'ուսուցուէր, հայ գրականու-
 թիւնը, Հին և Նոր կտակարաններու մեկ-
 նութիւնը, Ս. Հայերու գրուածներ, ինչ-
 պէս նաև «զգիրս արտաքին իմաստասի-
 րացն», «լուծմունք արտաքին գրոց» այ-
 սինքն Պղատոնի, Արիստոտէլի, Փլլոնի, և
 Պորփիրի գրուածքները և անոնց մեկնու-
 թիւնները: Ասկէ զատ աշակերտները ան-
 հրաժեշտաբար կը սովորէին երաժշտութեան,
 ճառասացութեան և գրչութեան արուեստ-
 ները: Գրիգոր Տաթեւացիի համբաւը իրեն
 քաջածէ Հայաստանի բոլոր կողմերէն բազ-
 մաթիւ աշակերտներ: Ինքը յայտնի էր ոչ
 միայն իր սրբութեամբ և ուսուցանելու բար-
 ձըր կարողութեամբ, այլ նաև բազմաթիւ
 գրական աշխատութիւններով: Տաթեւացին
 իր գրուածներուն մէջ ի յայտ կուգայ իբր
 ուժեղ մտածող մը և մեծ տրամաբանող
 մը, համաձայն անշուշտ ժամանակի ծանօ-
 թութեանց և հասկացողութեանց: Իր գըլ-
 խաւոր գործերն են «Գիրք Հարցմանց» ու-

րու մէջ մեր Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը կը պաշտպանէ սկոլաստիկ տրամաբանութեամբ, ինչպէս սովոր էին ընել այդ շրջաններու աստուածաբանները: Ունինոյնպէս Ամրան և Զմրան քարոզգիրքերը, որոնք անտարակոյս իբր ուղեցոյցներ ծառայած են ճարտասանական և քարոզչական արուեստին:

Տաթեւացին մեռած է 1410-ին կամ ըստ ոմանց 1414-ին, և թաղուած նոյն վանքին մէջ: Գրիգոր Տաթեւացին Հայ Եկեղեցւոյ երանաշնորհ վարդապետներու վերջինն է, փառաբանուած և տօնուած յատուկ յիշատակով, և դովուած Նումեմ կոչմամբ: Այս արտասովոր փառքին պատճառը իր արժանիքներէն աւելի, ան կը պարտի մեր Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան ի խնդիր մղած իր պայքարին և պաշտպանութեանը: Ան ոչ միայն գրեց, քարոզեց, սորվեցուց և աւանդեց, այլեւ Տաթեւական աշակերտութեամբ տէր կանգնեցաւ հայադաւան ուղղափառութեան և զայն ազատեց իր վտանգեալ վիճակէն:

Տաթեւացին անկասկած կրնայ դասուիլ իր ժամանակի մեծանուն գիտնականներու, Աքուլինացիի, Ալբերտոս Սուաբեցիի, եւ Սկովտոս Երենացիի շարքը:

Թովմա Մեծովեցի. — Մեր երանաշնորհ վարդապետներէն մին եղած է և առանձին մասնակցութիւն է ունեցեր կաթողիկոսական Աթոռը 1441-ին, Սիսէն վաղարշապատ տեղափոխելու գործին մէջ։ Աշակերտած է նախ Սարգիս վարդապետին՝ Մեծովայ վանքում, ապա Գրիգոր Տաթեւացիի։ Հեղինակն է «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրա և յաջորդաց իւրոց» գործին։ Իսկ իր երկրորդ աշխատասիրութեան մէջ ի յայտ կու գան ԺԴ. — ԺԵ. դարու մեր գրչի մշակները և մեծ վարդապետները։

Առաքել Սիւնեցի. — Տաթեւեան դըպրոցի առաջնակարգ եկեղեցական բանաստեղծը, որու կեանքի մասին շատ քիչ բան գիտենք։ Ան Գրիգոր Տաթեւացիի քեռորդին էր և աշակերտը։ Առաքելը արքեպիսկոպոս էր և «վերադիտող Սիւնեաց», այսինքն գլխաւոր տեսուչ, առաջնորդ, որ կը նստէր Տաթեւի վանքը։ Թէ Մեծովեցին և թէ Տաթեւացին գովասանքով կը խօսին այս հեղաբարոյ, սրբակեաց և նոյն ատեն աւուշիկ տաղասացի մասին։

Ըրինք քանի մը գլխաւոր դէմքերու այս վերյիշումը, ըսելու համար միայն որ

Տաթևաացիի դպրոցի աշակերտութիւնն էր
 գլխաւորաբար որ աշխատեցաւ կազմակեր-
 պելու մեր վանական դրութիւնը և ար-
 ծարժելու մեր մէջ այդ մութ օրերուն,
 հոգեւոր ու մտաւոր կեանք: Այդ դպրոցի
 շունչով սնած աշակերտութիւնն էր որ հո-
 գեւոր վերածնունդը իրականացնելու հա-
 մար, վանքերու ցանց մը ստեղծեց, իբրև
 մտքի և հոգիի փեթակներ: Եւ երբ ոչինչ
 կը մնար, ինչպէս ըսինք, քաղաքական
 գործունէութեան մը անհուն զոհողութիւն-
 ներէն, երբ ամէն զէնք կը փշրուէր հայ
 ձեռքերու մէջ, կը մնար սակայն վանա-
 կանի մատներուն տակ դողդոջող գրիչը՝
 որ պիտի երաշխաւորէր մասամբ անդրա-
 դոյն կեանքի մը պահպանումը: Գլաձոր,
 Տաթև, Որոտն, Հաղարծին և անոնցմէ
 առաջ Սանահին և Հաղբատ միայն հոգեւոր
 կեդրոններ չէին, որոնք կը ջանային լու-
 սաւորել՝ ոգեւորել և ապրեցնել մութի,
 մորմոքի ու մահացումի մատնուած հաւա-
 քական դոյութիւն մը, այլ անոնք յե-
 տոյ առնաբար ճակատ պիտի յարդարէին
 կիլիկիոյ Աթոռի թուլամորթ քաղաքակա-
 նութեան հանգէպ, պայքարելով մէկ կող-
 մէն անոնց զիջողամիտ միտումներուն դէմ
 և միւս կողմէն օտար դաւանութիւններու

յաւակնալից պահանջներու և Ունիթոունե-
րու չարաշահ խուժանին դէմ:

ԺԵ. դարու կէսերուն սակայն համա-
տարած և իրական վտանգի մը առջև խրած
կը մնայինք ազգովին: Արեւելքէն և հա-
րաւէն եկած սարսափները ոչ միայն խոր-
տակած էին մեր ողնահարը, մեր քաղա-
քական զօրութիւնը, այլ նաև փշրած մեր
հոգիի և մտքի զէնքը: Գլաձոր, Տաթեւ,
և նման վանքերը, փառաւոր յիշատակներ
էին այլեւս: Ճգնաժամը ամբողջական էր
ԺԵ. դարու վերջերը:

Սակայն այս ահաւոր տագնապէն, մեր
ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան բը-
նազդը պիտի արթննար: Նորէն եկեղեցին
իբր հովանաւոր և ազդակ մեր մտքի և հո-
գիի տուիքներուն պիտի սկսէր իր դերին:
Մի ոմն Սարգիս հիմը պիտի դնէր Մեծ Անա-
պատին, որ յետոյ պիտի խնամէր վանական
նոր վերարթնութիւններու եւ կարգերու
բանակը գրի եւ մտքի աշխատաւորնե-
րուն:

Մեծ Անապատի վարդապետներէն մին,
Մովսէս Գ. Տաթեւացին, պիտի նուիրուէր
հայ գրի փառաւորման և բարեկարգութեան
գործին: Դառնալով Էջմիածնի կաթողիկոս
(1629 – 1632) անիկա տնտեսապէս ու բարո-

յապէս վերաշինութեան պիտի ձեռնարկէր
 էջմիածինը։ Իր յաջորդը Փիլիպպոս իր նա-
 խորդին սկզբնաւորուած բարեկարգական
 ձեռնարկները աւելի պիտի բարգաւաճէր
 1640-ին էջմիածնի մէջ բանալով մեծ դըպ-
 րոց մը։ Իսկ իր յաջորդը Յակոբ Զուղայե-
 ցին, նոյնպէս շինարար ու բարեկարգիչ
 պիտի մտածէր տպարանի բարիքին, մար-
 դեր ղրկելով Վենետիկ, Ս.մսգերտամ։ Եւ
 սակայն ամէն տեղ նիւթական ու քաղա-
 քական դժուարութիւններու կարգին կը հե-
 տեւէր պապական Եկեղեցւոյ այլամերժ
 կրօնական հալածանքը։ Միայն Մէքքէի
 երկրպագուները չէին որ կը հալածէին մեզ
 մեր երազներու ճամբուն վրայ այլ նաեւ
 Հռոմի երկրպագուները։

Ինչպէս կը հետեւի, հակառակ ժամա-
 նակի ճնշող և անթոյլատու պայմաններուն
 Հայ Եկեղեցին կը ջանար և կը նիւթէր ոչ
 միայն իր նիւթական գոյութեան զէնքերը,
 այլ մանաւանդ կ'ուզէր վառել իր մտքին
 ճրագները, շարունակելով ձեռք երկարել
 ամէն կողմ՝ ուրկէ զարգացման, լոյսի և
 փրկութեան ամենափոքր նշոյլ մը կրնար
 գտլ։

Քիչ ազդ կայ որ իր գոյութեան հա-
 մար այնքան յամառ և երկարատե կռիւ

մղած ըլլայ քան հայ ազգը: Եւ այդ պայ-
քարը եթէ իր արտաքին ճակատին վրայ չէ
պսակուած միշտ յաջողութեամբ, իր ներքին
ճակատին վրայ եղած է աւելի խոր, արտա-
ռուչ և փառազարդած մեր դարերը ար-
ուեստով, հոգիով ու գեղեցկութեամբ:

Կարճ շրջան մը խաղաղութեան և դուր-
ծի, պիտի բաւէին որ էջմիածնի մէջ և
շուրջ, Նոր - Զուղայի վանքին մէջ և այ-
լուր մտքի և արտիարդիւնքներ ծաղկէին,
սակայն Հռոմի երկրպագուներ, այս շրջա-
նին ճիգութիւնները գլխաւորաբար, պիտի
քանդէին աւելի քան կէս դարու այս
արդիւնքը:

Ճիգութեական արշաւանքը դէպի ա-
րեւելք մէկէն եղած չէ: Անոնք նախ հաս-
տատուեցան Թուրքիոյ Եւրոպական մա-
սում, և անոնց յարձակումներուն առաջին
թիրախը եղաւ յոյն եկեղեցին: Յունաց
կիւրեղ պատրիարքը ճիգութիւններու քսու-
թեամբ խեղդամահ եղաւ կառավարութեան
կողմէն: Աւստրիան և Ֆրանսան լայնօրէն
զօրավիգ եղան անոնց իրենց այս նենգ և
անգութ սխրագործութիւններուն մէջ:

Հետզհետէ առաջանալով դէպի արե-
ւելք, ճիգութիւնները 1650-ին շիւման եկան
և Հայերու հետ, հաստատուելով Սպահա-

նի և Շիրազի մէջ: Աւելի վերջ երբ վրտարուեցան Պարսկաստանէն, բջիջներ հիմնեցին Երևանի, Թիֆլիսի, Շամախի, Էրզրումի և Տրապիզոնի մէջ: Իբրև գիտնական կենցաղագէտ և ճարպիկ անձնաւորութիւններ, ամենուրեք լաւ ընդունելութիւն գտան: Լիսկէ զատ Կուսովիկոս Ժ. Բ. մասնաւոր ուշադրութեամբ յարաբերութիւններ կը մշակէր պարսից տէրութեան հետ, կրթնելով գլխաւորաբար Ճիզուլիթներուն, և 1681ին յատուկ նամակով Ճիզուլիթները կը յանձնարարէր Պարսից պետութեան: Հակառակ այս բոլոր հանգամանքներուն, Ճիզուլիթները ամէն տեղ խռովութեանց և քսութիւններու պատճառ եղան և վտարուեցան:

Անոնք ամենամեծ յոյսերով որջացել էին մասնաւանդ Երևանի մէջ, Յակոբ Կաթողիկոսի ժամանակ, նպատակ ունենալով կաթողիկէ ընել հայոց կաթողիկոսը և այդպիսով վերջ տալ Հայոց «Հերձուածող» եկեղեցիին: Վերսայլի նպատակը անշուշտ հայուն հոգիի փրկութիւնը չէր, այլ վասնզի հայերը իրենց ձեռքին մէջ ունէին բովանդակ Պարսկաստանի առևտուրը, և Թրանսան կ'ուզէր օգտուիլ այս հանգամանքէն, կաթողիկէ եկեղեցականի վերաբերմունքին

տակ պտտցնելով իր տնտնեսական հաշիւ-
ները :

Սակայն Հայ Եկեղեցին, թէև արիւնա-
քամ, հաստատ իր հայրերէն ժառանգ մը-
նացած հաւատքին վրայ, շարունակեց իր
պայքարը կաթողիկ քարոզիչներուն դէմ՝
ոչ միայն խօսքով և գրչով, այլ նաև գոր-
ծով : Յակոբ կաթողիկոսի ժամանակ անոնք
համարեայ թէ տէրն էին կացութեան, և
իրենք էին որ կը քաջալերէին կաթողիկոսը
հետապնդելու մեր ազատագրական շար-
ժումը, վերջէն Օրիով գլխաւորուած, նոյն
խակ ի գին դաւանափոխութեան :

Եթէ արտաքին բռնութեան և ներքին
դաւերու այդ օրերուն կարելի չեղաւ լաս-
տակերտուած մտքի և սրտի գործը աճեցուն
համեմատութիւններով տակաւ զարգացնել,
գէթ կարելի եղաւ Հայ Եկեղեցին պահել
մեր նախնիքներու ժառանգութիւնը, իր
լոյս հաւատքը, իր գիրն ու գրականութիւ-
նը, որ մեր նախնեաց ջիւերուն կուռ հիւս-
ուածովն էր ոստայնուած, անոնց արիւնի
շաղախովն էր կարծրացած :

Իրապէս տիտանեան կամքով և ու-
գիով զրահուած մարդեր պէտք է եղած
ըլլան մեր Եկեղեցւոյ բոլոր ժամա-
նակներու ներկայացուցիչները : Ռ՞էր է

գաղտնիքը այն դարերուն՝ որոնք մեր ստեղծումի շրջանները եղան, և այն դարերուն՝ երբ զանոնք վտանգէն ու նաւարեկութիւններէ խլելու և անոնց վրայ գուրգուրալու հիացքն է կազմած: Պէտք է զգալ իրապէս ինքնաճանաչման և ինքնակոչման այն անդիմադրելի գերաճումը և անոր արժէքի գիտակցութիւնը որ Հայ Եկեղեցիին և Հայ հոգիին է եղած:

Մեր գրականութիւնը, որ կրօնական եղաւ ոչ միայն իր ծագմանը մէջ, այլ նաև՝ յընդհանուրն՝ իր երկար շարունակութեանը միջոցին, իբրև տեսակ մը «խօսք ընդ Աստուծոյ». մեր ազգային և ընկերային կեանքը, որ, քրիստոնէական գիտակցութեամբ լուսաւորուած, արդարութեան և ազատութեան հետապնդութիւնը եղաւ շարունակ դարաւոր տաժանքներու մէջէն, մեր ցեղային և եկեղեցական ինքնութիւնը, որուն զգացման մշակումին գլխաւոր գործիչը եկեղեցին մնաց միշտ, այս ամէնը — գրականութիւն, ազգային կեանք և եկեղեցի — որոնք մեր սիրտը աւելի սեւեռեցին դէպի մեր հոգւոյն մէջ բացուած կրօնական իտէալը, Հայ կղերին կը պարտինք գլխաւորաբար:

Հայութեան կորովին ու դիմադրութեան

իրբ փաստ կ'արժէ յիշել Շարտէնի կարծիքը: «Հայերը հակառակ իրենց ենթարկուած մահմետական ճնշող տիրապետութեան և զրկանքներուն, կրցեր են անսասան պահել իրենց հաւատքը հակառակ մահմետականներու զուլումին և Հռովմէական առաքելութեանց բոլոր փորձերուն, որոնք երբեք իրենց պտուղը չբերին»:

Նոր ճիգեր. — ԺԵ. դարը համաշխարհային պատմութեան մէջ յայտնի է երեք գլխաւոր դէպքերով, ա) կ. Պոլսոյ գլրաւումը Օսմանցի թուրքերէն (1453), բ) Տպագրութեան գիւտը Յովհ. Կիւթէնպէրկի կողմէն (1455) և գ) Ամերիկայի գիւտը Քրիստափոր Կոլումպոսի կողմէն (1492): ԺԵ. դարուն կը վերջանար պատմութեան երկրորդ մեծ շրջանը Միջին դարերը, և կը սկզբնաւորուէր, Նորը:

Ասոնցմէ ամենէն նշանաւորը սակայն տպագրութեան գիւտն էր, որ կուգար նոր դարագլուխ մը բանալու մարդկային մտքի պատմութեան զարգացման մէջ: Տպագրութեան գիւտէն 20-40 տարիներ վերջ Ներուպական բոլոր յառաջաւոր երկիրները ունէին իրենց տպարանները արդէն: Բայց 57 տարի յետոյ Ներուպական յառաջաւոր երկիրներու շարքին մէջ իր տեղը ունեցաւ

հայր 1512-ին հայ տառերով տպագրելով իր առաջին գիրքը։ Տխուր է մտածել որ առաջին հայ տպագրուած հրատարակութիւնները լոյս չտեսան երկրին մէջ, այլ վենետիկ, Ամսդերտամ և այլուր, սակայն մտաւոր այդ լոյսէն օգտուելու փափաքը որ հայուն եղած է միշտ, յառաջաւոր ժողովուրդներու կուշտին տեղ բռնելու, աւելի քան սրտառուչ է։

Լուսաւորութեան և տպարանի տեղ չէր մեր երկիրը այն օրերուն, ուր մեր ժողովուրդը գերմարդկային ճիգեր կը փորձէր միայն իր նիւթական գոյութիւնը երկարաձգելու։ Միւս կողմէն սակայն հայուն գոյութիւնը, պայմանաւոր էր միայն լուսաւորութեամբ։ Այդ անկարելի կարելին է եղած ինչպէս ժպիտը մեր բախտին՝ նոյնպէս պատճառը մեր գոյութեան։ Չարիքներ կան որոնցմէ բարիք կը ծնին, այս շրջանին մենք ունինք բազմաթիւ հայ գաղութներ Միջերկրականի եւրոպական, ասիական և նոյնիսկ ամերիկեան ամերիկէն վրայ, մայր երկրէն այս փախուստը չարիք էր անշուշտ մեր երկրին համար, սակայն Հայրենիքէն դուրս նետուած այս բեկորներուն էր վերապահուած այս շրջանի մեր լուսաւորութեան գործը։ Դարաւոր

հանգամանքները պիտի մշակէին հաստատ
ու տեական օրէնք – Հայը միայն իր գաղթա-
վայրերու մէջ նախ ձեռք պիտի բերէր վե-
րածնութեան անհրաժեշտ լոյսն ու իմա-
ցականութիւնը, թափանցելու, փոխադրե-
լու համար յետոյ զայն գէպի իր բուն
հայրենիքը:

Աւելի քան հարիւր տարի էր անցեր
հայկական տաղադրութեան սկզբնաւորու-
թենէն, և սակայն ամենուրեք ան կը մնար
տակաւին իր սաղմնային դրութեան մէջ:
ԺԶ. դարու փորձերը որոնց մասին ակնար-
կեցինք ուրիշ բան չէին ապացուցաներ բայց
ցոյց տալու թէ կարելի է հայ տաղադրու-
թիւնը:

Իսկ երբ Շահ-Ապպասի միջոցաւ կազ-
մուեցաւ Նոր-Ջուղայի գաղութը և հոն
այդ կենսունակ գաղութին մէջ հիմը դր-
ուեցաւ Ամենափրկչի վանքին, շուտով
հոն մուտք գործեց Սիւնեաց Դպրոցի աւան-
դութիւնը և պատրաստեց շարք մը շատ
կարեւոր գործիչներ: ԺԷ. դարու հայու-
թեան կրթական գործին ու վերածնութեան
մէջ իր լայն բաժինը ունի Ջուղայի դպրոցը:

Սաչատուր վարդապետ 1640-ին հոս
բացաւ դպրոց և տպարան, թէև շատ նախ-
նական միջոցներով գործող անշուշտ: Ամե-

նափրկչի վանքը հարուստ էր նաև գրքերով, որ այդ շրջանի Հայաստանի ամենահարուստ գրադարանը կարելի էր նկատել: Սաչատուր վարդապետ իր աշակերտներէն մին, Յովհ. վարդապետը, ղրկեց Եւրոպա, տպագրական արուեստին տիրանալու համար: Նոյն թուականին, Փիլիպպոսկաթողիկոսը, ինչպէս յիշեցինք, էջմիածնի մէջ պիտի բանար մեծ գպրոց մը, իսկ իր յաջորդը Յակոբ Զուղայեցին, շինարար և բարեկարգիչ, Եւրոպա պիտի ղրկէր Մատթէոս գպիր Ծարեցուն, որ նախ պիտի երթար վենետիկ յետոյ Հոլանտա ի խնդիր տիպ ու տառի: Հռովմի եկեղեցին սակայն իր արքանեակներու միջոցաւ հալածեց ղինք, ինչպէս սովոր է հալածել մինչև այսօր, բոլոր լոյսի և գիտութեան արգոնաւորդները, զանոնք կամ հերձուածող և կամ անհաւատ յայտարարելով:

Ծարեցուն Հոլանտայի Ամսդերտամ քաղաքում տպեց Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս Որդին»: Իր մահէն վերջ, որ վերահաս եղաւ, տպարանը մնաց էջմիածնի, շնորհիւ Զուղայեցի վաճառական Ղլիջենց Աւետիսի մեկենասութեան, որ յետոյ շարունակեց գործը տպելով համառօտ ժամագիրք և Սաղմոս մը և աւելի քան 3000

օրինակ բեռցուցած հողանտական նաւերուն
ղրկեց արեւելք :

Յակոբ կաթողիկոս այս արդիւնքէն
խանդավառ եւրոպա ղրկեց Ռսկան վարդա-
պետը, որ հանդիպեցաւ նախ Լեհաստան,
յետոյ Հռոմ, որոնելու մեկենաս հայեր,
հրատարակելու համար Հայերէն Աստուածա-
շունչը : Նորէն երեք Ջուղայեցի վաճառա-
կաններ մեկենաս կը հանդիսանան այս բազ-
մաբարիք և սուրբ գործին, և Ռսկան վարդա-
պետը համեմատական կարելի ճշտումներով,
երկու տարուան ընթացքին կը յաջողի տը-
պել հայերէն Աստուածաշունչը : Ռսկան
չորս տարի մնաց Ամսդերտամ և մինչև
1670 տպագրեց 17 դիրք, անոնց կարգին
էին Ն. Շնորհալիի «Հոգևոր երգերը»,
քերականութիւն մը, աշխարհագրութիւն
մը, և ամենէն կարեւորը Առաքել Վրդ.
Դաւրիթեցիի «Պատմագրութիւնը» : Ռսկան
յետոյ իր տպարանը փոխադրեց Մարսէյ,
սակայն կաթողիկ կղերը որ տարիներէ ի
վեր արդէն մախանքով կը դիտէր Ռսկանի
գործունէութիւնը, գործեց իր աւերը և
խափանեց տպարանը : Իր գործը թէև կտոր
կտոր, սակայն Ռսկանով պատրաստուած էր
հայ տպագրիչներու սերունդ մը և իր գոր-
ծին բեկորները կորիզներ պիտի կազմէին

Մարտիրոս, Ամսդերտամի, Վենետիկի, և
 Կ. Պոլսոյ ապագայ տպարաններուն և ա-
 ռաւե՛լ կամ նուազ յաջողութիւններով պի-
 տի շարունակուէր գործը: Ոսկան առաջին
 հայ մարդն էր որ տպարանի կանոնաւոր և
 յարատե գրութիւն ստեղծեց և զոհուեցաւ
 այդ նուիրական ճամբուն վրայ:

Մարտէլի մէջ Ոսկանի տպարանի փակ-
 ուելէն երկու տարի վերջ, իր տպարանի
 գրաչարներէն Մատթէոս Վանանդեցին
 Ամսդերտամ դարձաւ և ուղեց հոն շարու-
 նակել գործը, սակայն հակառակ իր ճիգե-
 րուն անհնար եղաւ իրեն առանձին շարու-
 նակելու զայն: Մատթէոս վերադարձաւ
 հայրենիք և համոզեց իր քաղաքացի
 Թովմաս եպիսկոպոսը Գողթան գաւառի
 թեմակալը որ թողու իր թեմը և իրեն
 հետ Եւրոպա անցնի, միասին շարունակե-
 լու համար Ոսկանի գործը: Թովմաս տուաւ
 իր հաւանութիւնը և 1695էն սկսեալ Ամըս-
 դերտամի հայկական տպարանը Թովմաս
 եպիսկոպոս Վանանդեցիի ղեկավարութեան
 ներքե սկսաւ իր գեղեցիկ գործունէու-
 թիւնը: Թովմաս եպիսկոպոսին եկան միա-
 ցան իր երկու եղբայրները Ղուկաս և Մի-
 քայէլ, որոնք վարժ էին Լատիներէնի և
 հմտացած ժամանակի գիտութեանց մէջ:

Այս տպարանէն հրատարակուեցան պարբերաբար «Համատարած աշխարհացոյցը», Մովսէս Խորենացիի պատմութիւնը, և բազմաթիւ եկեղեցական հատորներ և դպրոցական ու գիտական հրատարակութիւններ:

Ինչպէս կը հետեւի, հակառակ նիւթական և ժամանակի ճնշող և անթոյլատու պայմաններուն, Հայ Եկեղեցին, էջմիածինը, առաջինը եղաւ որ ուզեց օգտուիլ վերածնութեան այս բախտորոշ հանգամանքներէն: Ոչ քաղաքական կեանքի փոթորիկներ և ոչ ալ հալածանքներ և արգելքներ կրցին զինք ետ կեցնել իրագործելու իր մեծ առաքելութիւնը, որ շարունակեց ձեռք երկարել ամէն կողմ՝ ուրկէ զարգացման, լոյսի և փրկութեան ամենադոյզըն նշոյլ մը կրնար գալ: Հայոց Եկեղեցին էր նորէն որ պիտի հովանաւորէր, պիտի յուսադրէր, պիտի սփռփէր, և ժողովուրդի ու գրի ծառայութեան յօժար հոյլեր անձնազոհներու ի սպաս պիտի դնէր մեր եկեղեցւոյ դարաւոր այդ դերի իրագործման, պատրաստելու նորէն, գուցէ հազարերորդ անգամ, իր փրկութեան տապալներ յարուցուած ու գալիք մրրիկներուն դէմ:

Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել թէ հռովմէական կաթողիկ հաստատութիւնները, եթէ մէկ կողմէն նպաստեցին կաթողիկոսութեան հայոց մէջ տարածուելուն, սակայն այս շփումները միւս կողմէն, իրենց փնտսակար արդիւնքներուն հետ զուգահեռ, պիտի նպաստէին նաեւ մշտաւորական որոշ արթնութիւններու, թէեւ առանց այս շփումներուն ալ՝ ժամանակը տակաւ պիտի կատարէր իր բարերար դերը։ Ասոր մէկ յատկանշական փաստը դիտելի է Վարդան Վրդ. Բաղիշեցիի ձեռնարկին մէջ, որ Ամրտօլուի վանքին մէջ գիտցաւ ստեղծել կրթութիւն և մշակոյթ՝ և զայն տարածել մինչև ներքին գաւառները։ Իր աշակերտներէն Յովհ. Կոլոտ և Յակոբ Նալեան Կ. Պօլսոյ պատրիարքները և Գրիգոր Շրջթայակիր Երուսաղէմի պատրիարքը, նշանաւոր եղան իրենց արդիւնքներով, առանց ազգային եկեղեցւոյ անհաւատարիմ գլխունելու։ Այս երախտաւոր անձերու շնորհիւ ժԸ. դարուն զարգացման զգալի արգասիքներ և եկեղեցական բարեկարգութեան լուրջ ձեռնարկներ յառաջ պիտի գային ազգային և մանաւանդ եկեղեցական կեանքին մէջ։

Քառսր. — Աչքէ անցնելով ժէ. դա-

րու յիշատակարանները, մարդ կը զարմա-
նայ թէ ինչ հրաշք էր որ պահեց Հայոց
Եկեղեցին: Մէկ կողմէն բռնակալներու կե-
ղեքումները, միւս կողմէն Հռովմէական
Եկեղեցւոյ սադրանքը, ու այս բոլորը իր
անպատկառութեամբ գերազանցող կարգ
մը վեղարաւոր փառամոլներու շահատա-
կութիւնները, ստեղծեցին մեր ժէ. դարու
ամօթն ու ողբերգութիւնը, որու նմանը
ունեցած չէ մեր Եկեղեցին նոյնիսկ Լէնկ-
թիմուրի օրերուն:

Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքներու փառ-
քի և իշխանութեան համար մղած մրցակ-
ցութիւնն ու ոճիրները, Երուսաղէմի մէջ
Ս. Յակոբի և հայոց Ս. Տեղեաց իրա-
ւունքներու կորզումը յոյներու կողմէն, և
կրօնական մոլեռանդութենէն ծնած քաղա-
քական մատնութիւնները, որոնց յաճախ
կը դիմէին պայքարող կողմերը, սարսա-
փելի աղէտներ կը ստեղծէին երկուստեք,
որոնց դատր էին դարձեր, ինչպէս ըսինք,
Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ, և մասամբ Պարս-
կաստան: Սակայն առանց աչառութեան
ամենադոյզն զգացումի՝ պէտք է ընդունիլ
թէ եղբայրասպան մոլեռանդութեան մէջ
ոչ ոք կրցաւ հաւասարիլ Հռոմին, և Հռոմէն
գրաւուած հայ հատուածը՝ նոյն այդ Հռոմէն

կ'որդեգրէր իր անհաշտ ու ոճրային մեթոսները :

Հռոմ, ամէն կողմ ցրուած կրօնաւոր քարոզիչներ ունէր, և իր ձեռնարկներուն համար չէր խնայեր պէտք եղած նիւթական միջոցները : Միւս կողմէն լատին քարոզիչները շատ ճարտար էին հաւատքի այս որսորդութեան մէջ, վճարուած յայտարարութիւններ կորզելով կարգ մը հանգամանաւոր եկեղեցականներէ և անձերէ, զանոնք յետոյ իբր յաղթական աւար պապերուն մատուցանելու համար : Տխուր է խոստովանիլ թէ կային այդ յայտարարութիւնները ընողներ, թանկ վաճառելով իրենց կեղծիքը, և առատացնելով նման առերեւոյթ գրութիւններ, առանց շատ յաճախ փոխելու իրենց ընթացքն և գործը : Կը յիշուին Սաչատուր Սեբաստացին և Դաւիթ Բերիացին իրենց հետեւորդներով, որոնք Կղեմէս Թ. Պապին գիր յղեցին : Սակայն ասոնք Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը իրարու ձեռքէ խլողներն էին, առանց փոխելու իրենց դաւանութիւնն ու ծէսը, բայց չթերացան միւս կողմէն պահանջուած ըստորագրութիւնները տալէ, երբ զանոնք դրամով դնողներ եղան : Լատիններ գիտէին ասիկա, վասնզի Փիթու կը գրէր, Սաչա-

տուրին համար, թէ եր խաբեբայ որպէս
եւ այլն:

Եթէ եպերելի էր շահասիրական ոգիով
շարժող այս անարժաններու ընթացքը,
նոյնքան և աւելի զզուելի է կրօնի անու-
նով Հռոմէականներու ի գործ դրած մի-
ջոցները, անոնցմէ գրեթէ առնելով և ներ-
կայացնելով իբր վաւերացութեամբ: Մարդոց
տկարութիւններն ու հակամիտութիւնները
շահագործելու այս անխղճութիւնը Հռոմի
եկեղեցիին գլխաւոր զէնքերէն մին եղած
է և կը մնայ տակաւին:

Բարեմիտ կեղծիքներու կարգէն կա-
րելի է նկատել մեր մէջ այն միտումը, ո-
րով օտար եկեղեցւոյ մը միաբանութեան
մէջ ուղած են փնտռել ոմանք իրենց քա-
ղաքական կամ եկեղեցական օգնութեան
հիմերը: Այդ նպատակին հետապնդումը
տեսանք հին ժամանակներու մէջ յոյներու
հետ փորձուած, նոյն փորձերը եղան յա-
ջորդ դարերուն, լատիններու հետ, երբ այս
վերջինները արեւելք եկան, հոն բերելով
իրենց զինուորական ու տնտեսական ուժը:

Այս շրջանին անշուշտ քաղաքական
նպատակներ չէին որ կը հետապնդուէին.
սակայն իսլամ տիրապետողներու անխղճ
կեղեքումներէն, պահանջներէն ու հետա-

պընդուններէն համեմատաբար աւելի ազատ
 կարենալ ապրելու համար, արեւմտեան
 զօրաւոր ուժերու ապաստանիլ ուղեցին,
 ու կարենալ ապահովելու համար իրենց
 անհատական շահերը, ստիպուեցան Հռո-
 մէադաւանութեան յարիւր Յետոյ պէտք չէ
 մոռնալ Հայ Եկեղեցւոյ լայնախոհ և թոյ-
 լատու սկզբունքը, որով ուղիղ հաւատք
 և ուղղափառութիւն միայն իրեն չի սեպ-
 հականեր, միւսները բոլոր խտրելու աստի-
 ճան: Երրորդ ուսման և զարգացման տենչը
 որ մեր ժողովուրդին եղած է միշտ, կինք
 մղած է միշտ դէպի արեւմուտք: Հետեւա-
 բար մերազնէից Յոյն և Լատին Եկեղեցիներ
 ու մատուցած յարգանքը կամ անոնց հա-
 մակերպելու յանձնառութիւնը, ո՛չ Հայա-
 դաւանութենէ Հռոմէադաւանութեան անց-
 նիլ է, և ոչ ալ, մոլորութենէ ուղղափա-
 ռութեան դառնալ է, այլ փափաքուած
 նպատակի մը համար անտարբերութեամբ
 կատարուած զիջողութիւն մը ոմանց կող-
 մէ: Այսպէս կամ այնպէս, հայերէն շա-
 տերու կողմէն եղած այս օտարադաւան
 միտումներն ու վիճակները պատճառ եղան
 երկպառակութեան և ամօթալի պայքար-
 ներու, որոնք ոչ մեր ցեղին և ոչ ալ քրիս-
 տոնեայ հաւատքին կրնային պատիւ բերել:

Լատին եկեղեցականներ, նիւթական
 լայն միջոցներով, և քաղաքական պաշտ-
 պանութեամբ զօրաւոր, սանձարձակ ա-
 ութիքներ կը ստեղծէին մտնելու արկածեալ
 ու թշուառ ժողովուրդի մը մէջ, այդ խեղ-
 ճերու աչքին շողացնելով ոսկիի, գար-
 գացման հրապոյրները և ազդեցիկ պաշտ-
 պանութեան ակնկալութիւնները, որպէսզի
 անոնք ցոյց տրուած առաւելութիւններէն
 շլացած՝ յանձն առնէին զոհել իրենց ուղ-
 զաւիառ եկեղեցին, իրենց հայրենաւանդ
 ինքնութիւնը, հետեւելու համար օտար
 սկզբունքներու: Եթէ այս ի գործ դրուած
 ճիգերը յաջողեցան հայ ամբողջութենէն
 փրցուած խմբակ մը կազմել, այսուհան-
 դերձ մեծ չէր արդիւնքը: Կաթոլիկ քա-
 ռողիչներուն չափազանցութիւնները կը
 մեղադրուէին նոյն իսկ Եւրոպացի հիւպա-
 տոսներու և խղճմտանք ունեցող հասա-
 րակութեան կողմէ: Այս եղերախաղը աւելի
 տխուր կը դառնար, երբ հայազգի օտարա-
 դաւաններ մաս կ'առնէին այս տխուր աշ-
 խատանքին մէջ, խիղճերը վրդովելով բա-
 րեպաշտութեան արդիւնաւորութեան եւ
 խորհուրդներու վաւերականութեան շուրջ:
 Դաւանափոխները աւելի առաջ կ'եր-
 թային ինքզինքնին այլեւս ոչ թէ հայ, այլ

Ֆրանկ յորջորջելու աստիճան: Ահա թէ ո՞ւր
կ'ուզէր առաջնորդել լատին կղերը Հայ
Եկեղեցւոյ և ազգութեան ծոցէն փրթած
այս բեկորները, և մանաւանդ թէ ո՞ւր
կրնան առաջնորդուիլ վերջ ի վերջոյ բոլոր
անոնք՝ որոնք կ'ուրանան Հայ Եկեղեցին:

ԺԸ. դարու սկզբնաւորութեան, կրօ-
նական երկպառակութիւնը իր զէնթիւն
էր հասած: Կաթողիկ կղերին կողմէ ցան-
ուած սերմերը տուած էին իրենց արդիւն-
քը, և կրօնով բաժնուած երկու կողմի
ազգակիցները զիրար կը ծուռատէին:
Թուրքիոյ բանտերը լեցուեցան հայերով:
Մրցող երկու կողմերն ալ կատաղի էին.
սակայն Լոյսլայի աշակերտները, եղբայ-
րասպան արարքներու և խառնակութիւն-
ներու այս տխուր հերոսները, կը մնային
գերազանց: Պայքարը սուր կերպարանք
ստացաւ երբ 1700ին Կ. Պոլիս եկաւ Քը-
րանսական նոր դեսպանը Ֆէրիոլ, իսկ
1701ին Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտ-
րուեցաւ Աւետիք վարդապետը: Զիզ-
ուիթները յաջողեցան կործանելու Աւետիք
պատրիարքը, իսկ Աւետիքին պաշտպան-
ները խստացուցին իրենց հալածանքները
կաթողիկներու դէմ և կտրգ մը խաւար և
զգուելի արարքներէ վերջ, կատաղի թըշ-

նամուծիւնը առաւ արիւնոտ կերպարանք :

Վէպ չէ և ո՛չ ալ առասպել թէ Աղգային Եկեղեցիի ուրացումը ապագգայնացման դուռն է բացած միշտ մեր առջև : Այս տխուր ճշմարտութիւնը մեր մէջ հաստատուած է և կը հաստատուի քրիստոնէութեան Ե. դարէն մինչեւ դեռ մեր օրերը : Փոքր ի շատէ մեր պատմութիւնը սերտորէնէրը, գիտեն թէ նախ Բիւզանդական և ապա Հռոմէական մոլեռանդութիւնը քանի՞ հազար և բիւր հայեր կորզելով իրենց Աղգային Եկեղեցւոյն ծոցէն՝ սուղած, ընկուղած է զանոնք իսպառ օտարացումի վրին մէջ :

Ինչ որ Հայ Եկեղեցին ըրած է անցեալին մէջ և կ'ընէ այսօր իբր աղգային գործ, պահանջքն է իր հոգիին : Ասկայն այն հայերը որ կը հեռանան Հայ Եկեղեցիէն, իրենց ներշնչումն ու ուղղութիւնը կ'առնեն ուրիշ ոգիէ մը, որ, ինչ որ ալ ուղենք ըսել, խոժոռ կը նայի մերինին : Մասնաւորելով հոս մեր խօսքը կաթոլիկութեան համար, չենք կրնար հոս չյիշել արտակարգօրէն անիրաւ և անբաւարար այն ճիգը՝ զոր ըրած է ան շարունակ և կ'ընէ իր մարդորսութեան ծուղակն ինկած տկար ժողովուրդները ապագգայնացնելու

համար, այդպիսիներուն հանդէպ իր առաջին գործն է սրբել, ջնջել անոնց ցեղային անուները և անգոյ ազգութեան մը պիտակին տակ ազգայնապէս կորսնցնել զանոնք:

Անշուշտ չենք կրնար անոնց մէջ ուրանալ հայ արիւնը և հայ ոգին, այլ մատնանշելու իրականութիւն մը միայն, ազգայնութեան գաղջութիւնը, որ կը խորհինք թէ ամէն բանէ աւելի հետեւանքն է Հռոմէական ապազգայնացնող ոգւոյն, որուն դիմակալելը միշտ գերագոյն ճիգն է եղած մեր ազգային առողջ դիտակցութեան:

Ազատագրական շարժումներ. — Ժէ. դարու վերջաւորութեան, հայ ժողովուրդը կը լարէ իր բոլոր ճիգերը, ազատելու համար ինքզինքը քաղաքական ստրկութենէն, ունենալու իր ուրոյն անկիւնը արեւին տակ:

Ազատագրական շարժումները մեր մէջ իրենց առաջին մէկ օրէն՝ միատեսակ և յարատեւ զարգացում չունեցան: Սկսելով իբրեւ սաղմնային դրութիւն, կամ մատնաւոր տեղի ու վաւառի արտայայտութիւն, յառաջացան և տարածուեցան աստիճանաբար, ընդունելով զանազան կերպարանքներ, որոնք յետոյ պիտի բնորո-

չէին անոնց պատմական շրջանները: Այսպէս մինչեւ ժԹ. դարու կէսը, այս շարժումները գլխաւորաբար արեւելեան հայերու ազատութիւնն ունին ի նկատի, իսկ այդ շրջանէն յետոյ, արեւմտեան հայերու ազատագրութիւնը կը դառնայ սկսած շարժումներուն իբր նպատակ, ընդգրկելով ամբողջ դարը, և շարունակուելով ի. դարուն վրայ:

ԺԷ. դարը, ինչպէս ըսինք, ներքին երկպառակութեան և բարոյական անկման շրջանն է մեր մէջ: ԺԸ. դարը սակայն մեր ժողովուրդի կեանքին վրայ կը բանար նոր պատուհաններ, որոնք աւելի քան երբեք մխիթարական էին:

Պատմութիւնը բաժնելով մեր երկիրը երկու մասերու, արեւելեան և արեւմտեան, կամ այս շրջանին աւելի ճիշդ պարսկական և թրքական, կը բաժնէր նաև անոնց դերերը. արեւմուտքի մէջ կայ գրական շարժում, որ թէև դանդաղ բայց որոշ ու վճռական արդիւնքներով, իսկ Հայաստանի պարսկական մասին մէջ խմորուիլ կը սկսէր քաղաքական շարժում մը, որու մասին գաղափար իսկ չէր կրնար ունենալ արեւմտեան Հայաստանը: Երկու շարժումները չմիացան իրարու. մէկ կողմ մնաց

գրական շարժումը, առանց քաղաքական
խտնալներու, միւս կողմէն քաղաքական
շարժումը, առանց գրական մտաւոր նը-
պաստի:

Երկու շարժումներն ալ իրենց հերոս-
ներն ունէին, Մխիթար Սեբաստացին հե-
րոսական ջանքերով գրական գաղթակա-
նութեան մը հիմ կը փորձէր հաստատել,
իսկ Իսրայէլ Օրին, Պարսկահայաստանի մէջ,
ազատական շարժման մը նախերգանքը
կ'ընէր, դժուար բայց վճռական ճիգերով:
ԺԸ. դարու այս երկու մեծ անունները
հաւասարապէս իրաւունք ունին մեր սի-
րոյն և երախտագիտութեան: Մէկը խա-
ղաղ վանական, և գրչի ու դպրութեան
մարդ, իսկ միւսը քաղաքական գործիչ,
որ իր հայրենիքի բարօրութեան համար
վառօդի և արիւնի գաղափարներ ունէր
իր շրթներուն: Անոնք երկուքն ալ ստեղ-
ծեցին շարժումներ, որոնք հաւասարապէս
անհրաժեշտ էին ժամանակի հայութեան
համար, փարատելու զանգուածներու հո-
գիէն այն համատարած թմրութիւնը, որ
զիրենք այնքան տխուր հետեւանքներու
էր տարեր. շարժումներ՝ որոնք աստիճա-
նաբար զարգացան և դարձան մեր վերա-
ծնութեան զոյգ նշանաբանները:

Երկու շարժումներն ալ ուղղակի կամ
անուղղակի իրենց հետ ունէին Հայ Եկե-
ղեցին, էջմիածինը, իբր մղիչ ուժ:

Հռոմը ինչպէս մեր մտքի, այնպէս ալ
մեր քաղաքական ազատութեան պայման
կ'առաջարկէր դաւանափոխութիւն, նո-
րէն կուգայինք հոն՝ ուրկէ հեռացած էինք
միջին դարերէն սկսեալ, կարենալ պահե-
լու մեր կրօնական ու ազգային ինքնու-
թիւնը: Հայ Եկեղեցին առաջին օրէն այդ
երկու ճակատագրական հերոսներուն ետեւ
տեսաւ մեր պայմաններուն անընտել և
անկարելի իրագործումներու երազը, և
օտար շահերու և ազդեցութեանց ոստայ-
նը: Յետոյ ազատական շարժումը եթէ իբր
գաղափար մեր առջեւ կը բանար գեղեցիկ
հեռապատկերներ, իբր գործ կը կարօտէր
շատ աւելիին, քան ինչ որ կրնար ունե-
նալ այդ ժամանակուան պայմաններուն
մէջ ապրող ոեւէ հայ կեդրոն կամ լեռնա-
վայր:

Ինչպէս յետոյ յայտնի պիտի ըլլար, Եւ-
րոպան ընդունեց Օրիի ծրագիրը, և զայն
իր շահերու և միջոցներու խողովակներէն
անցնելէ վերջ՝ փոխանցեց Ռուսիոյ. այս
վերջինն ալ իր կարգին ժամանակը եկած
չնկատեց գործնականապէս իրագործելու

դէպի արեւելք իր քաղաքական ծրագիրները, ու բաւականացաւ միայն յոյսերով օրօրելու զմեզ: Մեռաւ Օրին, բայց գործը իր հետ գերեզման չիջաւ: Իր մահէն տասնհինգ տարիներ վերջ, հայ ազատագրական շարժումը մարմին պիտի առնէր Դաւիթ Պէկիջանքերով: Ղափան, որ ծնաւ շարժումը, առաջինը եղաւ զայն գործի վերածողը, ցոյց տալով թէ Իսրայէլ Օրին ոտքի տակ հող չունեցող սոսկական երեւակայող մը չէր, այլ նախատեսող ու գիտակ պայմաններու: Պայմանները շուտ փոխուեցան, Օսմանցիները միջամտեցին, զգալով Ռուսիոյ հեռաւոր նպատակները դէպի արեւելք, ու կանխեցին շարժումը: Դաւիթ Պէկ ստիպուած միացուց իր շահերը պարսից պետական շահերու հետ, կռուեցաւ թուրքերու դէմ և տարաւ վճռական յաղթանակներ:

Սակայն Մեծն Պետրոսի կասապիական արշաւանքները պիտի միացնէին իսլամ պառակտուած մասերը, որոնց աչքին հայոց զինուորական յաջողութիւնները միայն կատաղութիւն և նախանձ պիտի պատճառէին: Հայաստան նորէն ռազմավայր և թիրախ պիտի ծառայէր թուրքիոյ, վերականգնուած Պարսկաստանի և Ռուսիոյ: Ա-

դատութեան համար հայոց ի գործ գրած ճիգերը շատ սուղի պիտի նստէին։ Գերի-
ները պարտին սուղ վճարել իրենց փրկա-
գինը և քանի մը անգամ, կ'ըսէ Տակիտոս։

Դաւիթ Պէկի մահէն և իր յաջորդներ-
ընդ անփառունակ գործունէութենէն վերջ,
պիտի քայքայուէր Ղարապաղի մելիքներ-
ընդ միացեալ ուժը, եւ անոնք պիտի
կռուէին Պարսկաստանի կողքին անջատա-
բար։ Չուշացաւ գժտութիւնը, մեր ցեղա-
յին ընտիր յատկութիւններ մաշող ցեցը,
ու սկսան ազգամիջեան պայքարներ, ա-
ռիթ տալու որ պարսիկ ու թուրք խանե-
րը դարձեալ իշխող դառնան։

Օրիով սկսուած մեր ազատագրական
շարժումը կարգ մը սխրալի էջեր արձա-
նագրելէ վերջ, կ'ունենար անփառունակ
վախճան մը, օգտակար ըլլալով միայն,
կարճ ժամանակի մը համար, մեզի բախ-
տակից գերի Վրաստանին։

Էջմիածնական Երզանը. — Սիմէոն կա-
թողիկոս Երեւանեցին 1763, և մանաւանդ
իր նախորդը՝ Յակոբ Շամախեցին, հայ ժո-
ղովուրդի քաղաքական անկախութեան
հարցը նորէն օրակարգի վրայ կը բերեն,
կապելով զայն ոչ թէ ներքին ապստամ-
բութեան՝ այլ Ռուսիոյ օժանդակութեան։

Հայոց քաղաքական ազատագրութեան
գաղափարը, որ անիրագործելի կը մնար
քաղաքական ընդհանուր անցուդարձերու
պատճառաւ, արձագանգ պիտի գտնէր նաեւ
Հնդկահայ գաղութէն: Հոն հանդէս եկան
գաղափարական գործիչներ, որոնք կ'ուզէին
ընդհանրացնել Ղարաբաղի ազատագրական
շարժումը բովանդակ Հայաստանի վրայ:
Այդ գործիչներէն գլխաւորն էր Յովսէփ
Էմին: Թէեւ իր գաղափարներն ու անոնց
իրագործման միջոցները մեծաւ մասամբ
ցնորական արկածախնդրութիւններ էին,
բայց ունէին իրենց ուրոյն կողմը: Սիմէոն
կաթողիկոս, որ հակառակ էր ամէն տե-
սակ ապստամբական շարժման, առաջին
մէկ օրէն հակառակեցաւ Էմինի, որ կը
ջանար համոզելու վրաց Հերակլ կայսրը
ապստամբութեան գլուխ անցնելու: Սա-
կայն պէտք է խոստովանիլ որ Էմին ա-
զատական ձգտումներով տողորուած մա-
քուր և գաղափարական հայրենասէր էր,
և հայ քաղաքական մտքի զարգացման
մէջ ունի իր ուրոյն տեղը, մօտիկը դրուե-
լու Համի Օրիին:

Մեր ազատագրական ճիգերու մէջ,
Էմինին պիտի յաջորդէր Շահամիրեանը, որ
իր նոր սկզբունքներով «Որոգայթ Փառաց»

պիտի ջանար հայու թեան ուշադրութիւնը սեւեռել իր ազատութեան սրբազան գործին վրայ: Շահամիրեանին գործն ալ երեւակայական էր և անընտել ժամանակի պայմաններուն, բայց մտածումներ էին, որոնց ծնունդը ինքնին ապացոյց էր թէ, բան մը սկսած էր փոխուիլ հայ կեանքը կաղմող իրերու և գաղափարներու կարգին մէջ:

Հնդկաստանի գաղութէն եկած մեր քաղաքական ազատութեան ի խնդիր եղած այս երկու առաջարկութիւններն ալ չհովանաւորուեցան Սիմէոն կաթողիկոսէն, որ իրականութեան մարդն էր, և գիտէր իրական ուժերու փոխյարաբերութիւնները:

Սիմէոնի յաջորդը՝ Ղուկաս կաթողիկոս (1780 – 1799), չկասեցուց ռուսական բարեկամութեան համար սկսուած աշխատանքները: Իսկ Ռուսաստանի առաջնորդը Յովսէփ Արղութեան եպիսկոպոսը, Յովհաննէս Լազարեանի հետ ձեռք ձեռքի, կը մշակեն հայ անկախութեան գաղափարը, իրագործումովը ռուս կառավարութեան: Միւս կողմէն ռուս կառավարութիւնը պէտք ունէր հայոց իր ապագայ ծրագիրներուն համար: Ռուսական տիրապետութիւնը տալաւ իր իշխանութիւնը պիտի շարունակէր

հասցնելու համար իր պետութեան սահմանները մինչև Հայաստան, իր իշխանութեան սահմաններուն մէջ առնելով Երեւանը և Էջմիածինը, 1828ին: Հայ կամաւորներու գունդ մը ներսէս արքեպս. Աշտարակեցիի ղեկավարութեամբ օժանդակեց գրաման այդ գործին: Քաղաքական իղձերու խմորման և ձեւաւորման այս երկարածիգ ու տաժանելի շրջանը որոնցմով պահ մը ոգեւորուեցան հայութեան բնաշխարհիկ ու տարաշխարհիկ հատուածներն ու խաւերը, հաւասարապէս կը կազմեն մեր ազատական վերելքի ջղաձգական՝ բայց անուշ շրջանը, որուն մէջ մեծ ու գերազանց պիտի մնայ Հայ Եկեղեցիին բերած արդար բաժինը և մասնաւոր ուղղութիւնը:

Մխիթար Սեբաստացի. — Մեր մշակութային պատմութեան մէջ, իր ուրոյն դերը ունի անտարակոյս Մխիթարեան Միաբանութիւնը: Ս. Ղազարի վանքը իր գրական, պատմական ու բանասիրական պրպտութեան շնորհիւ, մինչև ԺԹ. դարու կէսը, պիտի դառնար երեւոյթ մը՝ որու նման շատ քիչ շրջաններ ունինք մենք մեր պատմութեան ընթացքին:

Գրական այդ աշխատանքի մասին խօսելէ առաջ նկատի պէտք է ունենալ որ

Վենետիկը ժԸ. դարուն հայկական տպագրութեան կարեւոր կեդրոնն էր, արուեստի տեսակէտէն մանաւանդ: Այն շրջանին երբ Վենետիկեան հայրերը իրենց գրական բազմերես գործունէութեան կը ձեռնարկէին, Եւրոպան կ'արթննար միջնադարեան թմբիրէն եւ լուսաւորութեան դարու իր նուաճումները կը փորձէր: Նեւտոն Անգլիոյ մէջ իր նոր յայտնութիւնը կ'ընէր, Լօկ իր իմաստասիրական դպրոցը կը հիմնէր: Փըրանսայի մէջ Լուդովիկոս ԺԴ. դարէն վերջ Վօլթէր և Մօնթէսքիոյ իրենց մտքի հըրաշալիքները կ'արգասաւորէին, կատաղի պայքար մղելով նախապաշարումներու և հնութեան դէմ: Այս քանդողներու շարքին ասպարէզ կուգար Ժան Ժաք Ռուսօ, որ միայն քանդել չէր գիտեր, այլ և նոր և գեղեցիկ մտքերու կառուցանողը կը հանդիսանար, իր ձեռքը բռնած բնութեան և բանականութեան աւետարանը: Գաղափարներու այս խմորումներու կարգին, կը ձեռնարկուէին բարեկարգութիւններ պետական կեանքի մէջ: Դերմանիան մտաւոր վերածնութեան հանդիսարանը կը դառնար: Քանդ, կէօթէ, Շիլլէր կը ստեղծէին աղգային ինքնուրոյն մտածողութիւն և գրականութիւն: Խտալիոյ մէջ, որ երբեմն վերա-

ծնունթեան կեդրոնն էր բովանդակ եւրոպայի, ֆրանսական ազդեցութեան տակ, կը զարգանար ազատութեան գաղափարը որ յետոյ Իտալիոյ ազգային միացման պիտի սատարէր:

Երբ միտքերու և գաղափարներու այս ձուլարանէն կը նայինք Միսիթարեան Միաբանութեան ձեռնարկներուն և ոգիին մանաւանդ, անիկա մեր խեղճ մտքին ու հոգիին վրայ բացուած աղօտ պատուհան մըն է միայն, կատարեալ յետադիմութիւն մը, որ եկած էր մեր կեանքին մէջ վերահաստատելու ա՛յն ինչ որ անցեալին, նախորդ դարերու կը պատկանէր:

Անտարակոյս Հռովմի քթին տակ ապրող և անոր հրահանգներուն և բարիքներուն ականջ և աչք տնկած Միաբանութիւն մը, որուն գլխաւոր նպատակներէն մին ալ հայերը պապական ընել էր, չէր կրնար բաժնել Վօլթէրի, Քանդի, Ռուսոյի եւ ուրիշներու մտահայեցողութիւնները: Միսիթարեան Միաբանութիւնը ճիշդ է, հետամուտ էր մեր մէջ զարգացնելու եւրոպական գրականութիւն, սակայն գիրքերը որոնք կը թարգմանուէին և գործերը որոնք կ'ուսուցնասիրուէին, կը կրէին թէ իբր մեթոտ և թէ իբր ոգի, Միջնադարու հասկացողութեան կնիքը:

ԺԸ. դարը մեր գրականութեան համար կարեւի է նկատել զարգացման և յառաջդիմութեան դար: Տպարան, հրատարակութիւն եւ հեղինակութիւններ, մեծ հերոսութիւններ չեն այս դարուն: Վենետիկ և Կ. Պոլիս գլխաւոր կեդրոններն են տպագրական և գրական այս գործունէութեան: Կ. Պոլիս սակայն ասիական խաւարի մէջ մնաց միշտ ենթակայ այն տխուր մտայնութեանց, որ բովանդակ թուրքիոյ էր: «Լուսաշաւիղ» և «Պատմութիւն պղինձէ քաղաքին» գիրքերը ապացոյցներ են մտաւոր այս թշուառութեան: Կ. Պոլիս հայկական իրականութիւնն է, նեղ, սահմանափակ, առանց համամարդկային լայն հորիզոններու:

Իսկ վենետիկի հայկական մամուլին գլխաւոր նիւթերը թարգմանութիւններ են, կրօնական միջնադարը իր բովանդակ հընդոտիքով կը հրամցուի հայ հասարակութեան: Ագուինացին, Ալպերտոս Մեծ, և նման սքոլաստիկ հեղինակներ անգամ մը ևս լոյսին կուգան ի հաշիւ հայ ընթերցողներու, իբրեւ «մեղրածորան» ճշմարտութիւններ: Հակառակ որ վենետիկը եւրոպայի մէջ էր, հոն և Կ. Պոլիս տպագրուած գիրքերու և մշակուած գրականութեան մէջ

տարբերութիւնն չկար։ Միսիթարեան Միա-
բանութիւնը որ կը յաւակնէր քաղաքակրթ-
ութեան և լուսաւորութեան բացուած պա-
տուհանը ըլլալ հայ կեանքի վրայ, բացարձա-
կապէս անհաղորդ կը մնար, ինչպէս ըսինք,
քաղաքակրթիչ ու յառաջդիմական այն
գաղափարներուն՝ որ այդ դարուն էր եւրո-
պական յառաջաւոր երկրամասերու վրայ։

Այսու չենք ուզեր ուրանալ այն մեծ
գործը որ Միսիթարին եղաւ մեր մտքի
պատմութեան մէջ, այլ միայն բնորոշել
զայն, կարենալ կշռելու համար անոր ար-
ժէքը ժամանակի յառաջաւոր գաղափար-
ներու կարգին, ու մանաւանդ թէ ինչ կը
պարտի հայ ժողովուրդը այս մեծահամբաւ
Միաբանութեան։

Բաղեօի դպրոցը. — ԺԸ. դարու առա-
ջին քառորդին, այս տխուր ժամանակա-
շրջանին, ինչպէս յիշատակեցինք, Բաղէշի
դպրոցը կուգար իր դերը կատարելու, տա-
լով շարք մը պարտաճանաչ առաջնորդ-
ներ, սկզբնաւորելով կրթական գեղեցիկ
շարժում մը Ամրտուղուի վանքին մէջ։ ԺԷ.
դարուն Բարսեղ վարդապետի համբերա-
տար ջանքերու շնորհիւ կարելի եղաւ նո-
րէն հասկնալի դարձնել հին հայկական
թարգմանութիւնները յունական փիլիսո-

փայտութեանէն, քերականութիւն, տրամա-
բանութիւն, մէկ խօսքով այն ամէնը, ինչ
որ մեր հոգեւոր գրականութեան մէջ «ար-
տաքին գիտութիւններ» կը կոչուին:

Վարդան վարդապետի արժանաւոր ա-
շակերտներ և յաջորդներ եղան Գրիգոր և
Յովհաննէս վարդապետները: Երկուքն ալ
հանճարեղ և գործունեայ, և բարենորո-
գութեան միտքերով տոգորուած, նախանձ
գրգռելու չափ ժամանակի հացկատակ և
յետագիմական հոգեւորականներու:

Անզուգական զոյգը. — Ամրտուղու վան-
քը ինչպէս ըսինք, հոգեւոր և մտաւոր
կրթութեան «համալսարան» մը՝ դպրեմանք
մը եղաւ: Բարսեղին յաջորդը՝ Վարդան Բա-
ղիշեցին, ո՛չ միայն շարունակեց մաքուր
ձեռքերէ բարիքուած մտքի և հոգիի գոր-
ծը, այլ նաև հիմնովին վերաշինեց վանքը:
Վարդանի մահէն վերջ ինչպէս կը թուի, կը
դադրի Ամրտուղու համալսարանին գերը:

Կոլոտ և Շղթայակիր, երիտասարդ վար-
դապետները, անհուն մորմոքումով լքեցին
«բարձրահամբաւ եւ մեծ համալսարանը»
ուրիշ տեղ գտնելու իրենց համար ասպնջա-
կան բոյն և գործելու վայր: Երկուքն ալ, ո-
րոնք յետոյ մեր եկեղեցական ու ընկերային
կեանքին անզուգական զոյգը պիտի ըլլա-

յին մտքի և սրտի ընտիր պաշարով օժտուած էին, և իրենց ասպարէզին յաջող կերպով պատրաստուած:

Արցունքով բաժնուելէ վերջ Ամրտուլուէն, Կոլոտ և Շղթայակիր հոգեկցորդ վարդապետները եկան Մշու Ս. Կարապետ: Իբր միաբան ոգիով աշխատեցան Ս. Կարապետի բարեկարգութեան և վիճակայիններու հոգեւոր կրթութեան: Հակառակ որ վանքը նեղ վիճակի մէջ էր, բայց օրէ օր ներսէն և դուրսէն կը վայելչանար, կը պայծառանար: Այս շրջանին երկրաշարժէն կը փլի Ս. Կարապետի վանքը: Կոլոտ և Շղթայակիր ձեռք ձեռքի տուած կը վերաշինեն տաճարը և կը բարեզարդեն վանքը իր բոլոր մասերուն վրայ: Վանահայր Կարապետ եպիսկոպոսի մահէն վերջ իր տեղ առաջնորդ կ'ընտրուի Ս. Կարապետի, Գրիգոր Շղթայակիրը:

Կոլոտ՝ Շղթայակրի խորհուրդով և կարգադրութեամբ Կ. Պոլիս գնաց, իբր Ս. Կարապետի նուիրակ մայրաքաղաքի հայութեան օժանդակութիւնը խնդրելու վանքին ի նպաստ: Կ. Պոլսոյ եկեղեցական միջավայրը այս շրջանին աւելի քան տխուր էր, որուն մէկ հակիրճ պատկերը տուինք արդէն նախընթաց մեր էջերուն մէջ, շատ բնական

էր որ Կոլոտի նման մաքուր եկեղեցական
մը, որուն մտածումները, հայեցողութիւն-
ներն ու ծրագիրները ամբողջապէս նուիր-
ուած էին Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան և
պայծառութեան, շուտով ուշագրաւ դառ-
նար: Իր բեմը, իր գործունէութիւնն ու
կենցաղագլխութիւնը պիտի առաջնորդէին
զինք իր կոչումին և դերին:

Կ. Պոլսոյ Սահակ պատրիարքի կար-
գադրութեամբ, որ անկեղծօրէն կը փափա-
քէր Երուսաղէմի Աթոռը փրկել իր պարտ-
քերէն, չարաշահներէն և նուաստութենէն,
Կոլոտ Երուսաղէմ ղրկուեցաւ, ուր անմի-
ջապէս գործի ձեռնարկեց և աճուրդի դըր-
ուած սրբավայրերն ու սուրբ անօթները
ազատեց պարտատէրներու շահատակու-
թիւններէն: Կ. Պոլիս վերագառնալէն վերջ
դարձեալ նուիրուեցաւ Ս. Յակոբայ դատին
և բեմերէն ու ակումբներէն նկարագրեց
Երուսաղէմի Աթոռին վիճակը:

Իր այս անկեղծ գործունէութիւնը հա-
ւաքեց բոլոր բարի տարրերը իր շուրջ, ո-
րոնք առաջարկեցին իրեն եւ ստիպեցին
զինքը որ ընդունի Կ. Պոլսոյ պատրիար-
քութիւնը, և իր ուղած մարդը ընտրել տայ
իբր պատրիարք Երուսաղէմի. վասնզի Կո-
լոտի գլխաւոր պահանջներէն մին ալ ան-

Ջատեւ էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը
 Երուսաղէմէն: Կոչոտ ընդունեց մեծամեծ-
 ներու առաջարկը, և իր պատրիարքութեան
 յաջորդ օրն իսկ պատարագ մատու-
 ցանել տալով մայրաքաղաքի եկեղեցիներու
 ընդ մէջ, «եւ ի պատարագն յիշատակել
 Ս. Երուսաղէմի պատրիարք զՏէր Գրիգոր
 աստուածաբան վարդապետն»: Այս կար-
 գադրութիւնն ու յիշատակութիւնը ուրա-
 խութեան արցունքներ կաթեցուց բարե-
 պաշտ և նախանձախնդիր աչքերէն:

Գրիգոր վրդ. անմիջապէս չեկաւ Երու-
 սաղէմ, անհրաժեշտ գործ կար մայրաքա-
 ղաքին մէջ ի նպաստ Երուսաղէմի Աթո-
 ուին: Գործնականապէս զգացնելու համար
 իր լուծին ծանրութիւնը՝ երկաթ շղթայ մը
 կախեց իր վիզէն միշտ վրան պահելով.
 այլազգիներն անգամ հիացուց այս անձ-
 նուէր և սրբակրօն եկեղեցականը՝ շղթայ-
 ուած իր պարտքին գիտակցութեամբը: Եր-
 կու սիրտեր, երկու միտքեր նոյն զգացու-
 մով տոգորուն, նոյն խորհուրդով երկու
 Աթոռներու բարեկարգութիւնը ապահովե-
 ցին: Ազգը իր առատ և յօժար նուէրներով
 արդիւնաւորեց երկու պատրիարքներուն
 ջանքերը. շատ չտեւեց, այնպիսի ժամա-
 նակ մը, ուր շատ սուղ էր ոսկին, 800 քսակ

($800 \times 500 = 400,000$ շրշ.) Երուսաղէմի տոկոսներով դիզարարդուած պարտքերը վճարուեցան :

Կոլոտ հասած էր իր ծրագրին գործադրութեան ծայրը այնպիսի ճշդութեամբ մը, որ հիացում կ'ազդէ : Պարզ իրողութիւն մը չէ՛ր որ տեղի կ'ունենար երկու պատրիարքութեանց կեանքին վրայ . այս բոլոր յաջողութիւններուն գաղտնիքը երկու գործունեայ հոգիներու համաշունչ միացումն էր : Երբ Կոլոտ յաջողեցաւ Շղթայակիրը Երուսաղէմի պատրիարք կարգել տալ, սրտի անճառելի հրճուանքով մը արձանագրեց «Եւ այժմ ահաւասիկ կամք ի պաշտօն ծառայութեան Տեառն զօրութեան Տանն Սրբոյ՝ կապեալք առ միմեանս հոգւով եւ մարմնով եւ եղեալք ողորմելոյ արժանի՝ վասն փրկութեան Սրբոյ Աթոռոյն» :

Շղթայակիր չորս տարի մնաց Կ. Պոլիս Երուսաղէմի պարտքերու կարգադրութեան համար : Երկու պատրիարքներ աշխատեցան ձեռք ձեռքի : Գործերը մեծաւ մասամբ դիւրացած ու կարգադրուած էին եւ Երուսաղէմ բոլորովին կերպարանափոխ եղած էր կարճ միջոցի մը մէջ :

Շղթայակրի մեծագործութիւնները ուրոնք Երուսաղէմի վանքին մասնաւոր պատ-

մութեան կը վերաբերին, իր մանրամասն
յաջողութիւններով, տակաւին մինչև հիմա
սքանչացում և երախտագիտութիւն կ'ար-
թընցնեն սրտերու մէջ, հռչակաւոր Պարոն
Տէր Գրիգոր պատրիարքի մեծագործու-
թիւններէն ետքը:

Շղթայակիր 15 տարիներ վերջ միայն
Երուսաղէմէն դուրս ելաւ Կ. Պոլիս գալու
համար, Երուսաղէմի մէջ շինուած ու նո-
րոգուած Հայոց Սրբավայրերու իրաւունք-
ները կայսերական հրովարտակներով վե-
րահաստատել տալու նպատակով:

Միւս կողմէն Կոլոտ պատրիարքը Կ.
Պոլսոյ մէջ կը բանար շարքը իր եկեղեցի-
ներու շինութեանց և նորոգութեանց: Իւս-
կիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին, Պալա-
թի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին՝ որոնք
հրդեհէն լափուած էին՝ վերաշինուեցան,
ինչպէս նաև Օրթագիւղի Ս. Աստուածա-
ծին եկեղեցին: Սակայն Կոլոտի շինու-
թեանց գլուխ գործոցն եղաւ Ղալաթիոյ Ս.
Հոսաւորիչ եկեղեցւոյ վերաշինութիւնը:

Կոլոտ և Շղթայակիր ոչ միայն մեծ
պատրիարքներ և շինարարներ եղան, այլ
նաև եղան մտքի մարդեր: Կոլոտը մանա-
ւանդ որ մատնանիչ կ'ըլլար իբր «գերա-
զանց աստուածաբանութեան վարդապետ»

(Նալեան) և կամ «ամէնիմաստ վարդապետ և արդիւնական քաջաքարոզ ուղղաշաւիղ» (Իրախս Յանկալի): Երկուքն ալ յայտնի բեմբասացներ էին, սիրտերը գրաւելու և միտքերը ճկելու այդ արուեստին շնորհիւ էր անտարակոյս որ անոնք յաջողեցան ի կատար ածել այն բոլոր ձեռնարկները, որոնց առջև կեցան և իրագործեցին: Երկուքն ալ թէև գրքի և գրչի սիրահար, չունեցան պահանջուած ժամանակը գրական գործեր ընելու: Եթէ չկրցան մատենագրել անձամբ, թարգմանութիւններ ընել տուին: Այս տեսակէտէն նշանաւոր է մանաւանդ Կոլոտը որուն թարգմանել տուած գիրքերը, եթէ ոչ որակի գէթ քանակի կողմէն, կը հաւասարին Ոսկի և Արծաթի դարերու բոլոր թարգմանութիւններուն:

Իր դարու արեւմտեան զարգացումը, բարի նախանձով մը կը լեցնէր Կոլոտի սիրտը: Կաթոլիկութիւնը, որ իր սնունդը արեւմուտքէն կ'առնէր ու կը ճոխանար մայրաքաղաքին մէջ, անշուշտ իր կշիռը ունէր Կոլոտի նախանձախնդրութիւնը ուժաւորելու մէջ:

Թարգմանել տալ Աստուածաշունչի բոլոր գիրքերուն մեկնութիւնը, աստուածաբանական հատորները, գիտական և պատ-

մական գործերը և ջանալ բարձրացնել հայ
մտաւորականութիւնը ժամանակի մտամա-
կարդակին, Կոլոտի մեծագործութիւնները
կազմեցին: Այս մեծ ծրագիրը իրագործե-
լու համար անհրաժեշտ էր թարգմանիչ և
դրամ: Կոլոտ գտաւ այդ նշանաւոր թարգ-
մանիչը յանձին Սարգերդցի Ղուկաս վրդ-
Աբրահամեանի: Իսկ դրամը հոգաց իր քը-
սակէն: Ղուկաս վրդ. շարունակեց հաւա-
տարմաբար իր թարգմանութիւնները Կոլո-
տի վախճանումէն ալ վերջը հովանաւորու-
թեամբ նալեանի:

Այսպէս Կոլոտ գուարթ և ընդարձակ
հորիզոն մը կը գծէր Կ. Պոլսոյ պատրիար-
քութեան շուրջը, որուն նշանակելի կէ-
տերը եղան Երուսաղէմ նախ՝ և յետոյ Էջ-
միածին: Իսկ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը,
կարծուածէն աւելի գիրքի և հեղինակու-
թեան տէր եղաւ:

Կոլոտի գլխաւոր նպատակներէն մին
եղաւ մարդ հասցնել եկեղեցւոյ համար,
ինք ճարտարախօս բեմական մը, օժտեց
Պոլսոյ եկեղեցիները բեմական նոր ուժե-
րով: Իր գաստիարակած և ձեռնադրած ա-
շակերտներու թիւը երեսունէն աւելի է,
որոնց մէջ նշանաւորներ եղան Յակոբ պա-
տրիարք Նալեան, Սահակ Սահակեան և

Սարգիս Շնորհալի կոչուողը և ուրիշներ :
Բոլորն ալ բեմի և գրչի մարդեր առաւել-
լաբար , և արժանի իրենց մեծ ուսուցիչին :

Կոլոտ և Շղթայակիր մարդեր եղան
որոնք նման Սահակ-Մեսրոպ հրաշագործ
զոյգին միասին տքնեցան ու երազեցին ու
համատարած աւերէն ու ողբերգութեան
մէջ ստեղծեցին գեղեցիկ գործեր արժանի
գարերու երախտագիտութեան :

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Ե.

Հայ ժողովուրդը միշտ բաժնուած մնա-
ցած է քաղաքակրթօրէն իրարմէ բոլորո-
վին տարբեր տիրապետութիւններու ներ-
քէ : Պահ մը մէկդի թողլով հայ գաղթա-
կանութիւնները , և նկատի առնելով ժիթ .
գարու կացութիւնը , կը տեսնենք որ Հայ
ժողովուրդը թուրք , պարսիկ և ուստի տի-
րապետութեանց մէջ բաժնուած և տար-
տըղնած , չէ՛ կրցած համաձե գաստիարա-
կութեամբ մը զարգանալ : Հայ ժողովուր-
դին այդ բաժանեալ վիճակը , տիրապետող

կառավարութիւններու քաղաքականութեան հետեւանքով, եղած է չէզոքացում, այնպէս որ միեւնոյն ժողովուրդին երեք քաժանութիւնները չեն կրցած իրարու հետ կապուիլ: Այս վիճակին մէջ Հայաստանեայց եկեղեցին, իբրեւ համազգային հաստատութիւն՝ եղած է զօդիչ և միաւորիչ կապ մը թէ հայկական երեք խոշոր քաժանութիւններու և թէ հայկական գաղթավայրերու համար:

Քաղաքական հարստահարութիւններու թափին տակ սակայն Հայոց կաթողիկոսները, Սեբաստացի Միքայէլէն սկսեալ (1545–1576) մինչեւ Ներսէս Ե. Աշտաւրակեցի (1843–1857), գաղտնի և յայտնի կերպով հետապնդեցին Հայ ժողովուրդը տիրող հարստահարութենէն ազատագրելու ծրագիրը, հնարաւոր բոլոր միջոցներով: Ասիկա զուտ քաղաքական գործ մըն էր, և Հայաստանեայց եկեղեցին էր որ կեցաւ այդ շարժումին ետեւը և յաճախ գլուխը, նոյնիսկ մեր պատմութեան մօտիկ օրերուն: Այս իրողութեան մէջ ևս Հայ եկեղեցւոյ «ժողովրդական» նկարագիրը կը բացատրուի և կը շեշտուի:

Հոս տեղը չէ անշուշտ քննելու քաղաքական այդ շարժումին տրուած ուղղու-

թիւնները և անոնց ապարդիւն վախճանը : Այս յօդուածներու նպատակին համար բաւական է մատնանիշ ընել Հայոց Եկեղեցւոյ գործը և գործակցութիւնը Հայ Ժողովուրդի քաղաքական կեանքի շարժումներուն մէջ :

Եթէ այս իրողութեան քովը դնենք միւս կողմէն այն ներքին կռիւները և յաւէտ ամօթալի դէպքերը, որոնք ինչպէս ըսինք նախընթաց էջերով, անդարմանելի վէրքեր բացին Հայ Ժողովուրդի ազգային և կրօնական կեանքի ամբողջութեանը վրայ կաթուղիկ շարժման ընթացքին, դիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել կացութիւնը և Հայ Եկեղեցիին վիճակուած դերը :

Հայ կաթուղիկ շարժումը ոչ քաղաքականապէս օգտակար եղաւ Հայ Ժողովուրդին ոչ ալ հոգեպէս նոր զարգացում երեսեց, վասնզի Հայը իր նկարագրով Հայ է ո՛ր Եկեղեցիին ալ պատկանի, իր միջավայրին մէջ :

Հայ կաթուղիկութենէն յետոյ, ամերիկացի միսիօնարներու ազդեցութեան ներքեւ յառաջ եկաւ Բողոքական շարժումը Թուրքիոյ Հայոց մէջ : Այս շարժումն ալ կաթուղիկ շարժումին նման տխուր էջեր աւելցուց միայն մեր ազգային պատմութեան

վրայ: Զոյգ այս շարժումները որոնք բա-
 րեկարգական միտումներով սկիզբ առին մեր
 մէջ, մեծաւ մասամբ անհատական էին,
 արդիւնք տնտեսական ու անձնական շա-
 հերու և ապահովութեանց: Այս բաժա-
 նումները սակայն ներքնապէս տկարացու-
 ցին Հայ ժողովուրդը, ո՛չ միայն եկեղե-
 ցական կազմակերպութեան տեսակէտէն,
 քանի որ միացեալ ճակատ մը միշտ զօրա-
 ւոր պիտի ըլլար ու է պատահարի և դժ-
 ւարութեան հանդէպ, այլ և կաթոլիկ և
 բողոքական դաստիարակութիւնը իր ոչ
 ազգայնական գիծերով, մինչև մեր օրերը,
 գրեթէ չէզոքացուց զիրենք, որուն ար-
 դիւնքը եղաւ Հայ ժողովուրդի ընկերային
 և քաղաքական կեանքին ու շահերուն մէջ
 տարբեր կարծիք, ընթացք և գործ, ինչ-
 պէս նաև կրօնական խնդիրներու մէջ ան-
 ողոքելի յարանուանական պահպանողա-
 կանութիւններ և թշնամութիւններ: Այսօր
 իսկ թէ կաթոլիկներ և թէ բողոքականներ,
 ցիր ու ցան եղած Հայ ժողովուրդի բե-
 կորներուն մէջ, յարանուանական նախա-
 պաշարումներով եկամուտներ կը փնտռեն,
 յաճախ տկարամիտ և նանրահաւատ հայ
 պաշտօնեաներու ձեռքով:

Տակաւին ոռւս թուրք և պարսիկ պա-

տերազմներու ընթացքին, թուրքիոյ զօրապետներուն և պարսիկ խաներուն ճնշումներն ու հարստահարութիւնները, և բռնի եղած կրօնափոխութիւններն ու ծանր հարկերն ու տուրքերը Հայ ժողովուրդը կը դնէին այնպիսի ողբերգական կացութիւններու տակ, որոնք էջերով չեն պատմուիր: Հակառակ ուրեմն այս վիճակներուն Հայ Եկեղեցին միշտ զօրավիգ և ապաւէն եղած է իր բզկտուած հօտին, յարմարելով տիրող պայմաններուն:

Օսմանեան տիրապետութեան ներքե սակայն, Հայութիւնը հետզհետէ կազմակերպուեցաւ և վերջապէս այդ կազմակերպութիւնը ազգային եղաւ Օսմանեան պետութեան կողմէ տրուած Սահմանադրութեան շնորհիւ. իսկ անդին՝ արեւմուտքի մէջ ալ Հայութիւնը արդէն կազմակերպուած էր ժիթ. դարու սկիզբը, երբ ռուս կայսրութիւնը տիրեց Կովկասի, վերջ տալով վրաց և պարսից իշխանութիւններուն, և էջմիածին, Հայոց նուիրապետութեան Մայր Աթոռը, ազատեցաւ գերութենէն և օժտուեցաւ Ռուսիոյ կողմէն տրուած «Պօլօժէնիէ»ով կամ Բարձրագոյն Կարգադրութիւն կոչուած կանոնադրութեամբ:

Պօլօժէնիէ. — Իբրեւ պատմական իրո-

Ղուկիւն ճիշդ է թէ Պօլօժէնիէն մշակուե-
 ցաւ Ռուս կառավարութեան նախաձեռնու-
 թեամբ, սակայն միւս կողմէն Հայոց կա-
 թողիկոսութեան կեդրոնը, Ս. Էջմիածին,
 ռուս՝ դրօշին տակ մտնելէ վերջ, անհրա-
 ժեշտ նկատուած էր նման կարգադրու-
 թիւն մը: Դժբախտաբար, կարբեցիի ապի-
 կարութեան պատճառաւ, Մայր Աթոռ ներ-
 կայացուցիչ չունեցաւ Պօլօժէնիէն պատրաս-
 տող յանձնախումբին մէջ, և գործը մնաց
 գրեթէ օտարազգիներու ձեռքը, որոնք
 ուղղակի և հարազատ աղբիւրներէ չկրցան
 քաղել իրենց հիմնական տեղեկութիւնները,
 և ասիկա ժամանակին տեղի տուաւ դիտո-
 Ղուկիւններու եւ դժգոհութեանց: Թէեւ
 պէտք է ընդունիլ թէ ճիշդ չէին այն դժ-
 գոհութիւնները, ըստ որոնց Պօլօժէնիէն Հա-
 յաստանեայց Եկեղեցւոյ իրաւունքներն ու
 ազատութիւնները խափանած ըլլայ: Պօլօ-
 ժէնիէի մէջ նորութիւնը սա է որ Ամենայն
 Հայոց կաթողիկոսին ընտրութեան մէջ՝ վեր-
 ջին խօսքը վերապահուած է վեհապետի
 — Յարի — կամքին: Այս պարագան շատ
 ծանր կուգար մեր հին ազգասէրներուն,
 որոնք մոռցած էին կ'երեւի 1441էն ի վեր
 Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռը բարձ-
 րանալու կերպերն ու միջոցները: Ընդհա-

կառական Պօլօժէնիէն վերջ տուաւ հին զեղ-
ծումներուն, իրաւունք տուաւ բոլոր հայու-
թեան, Ռուսաստանէն ներս թէ դուրս, էջ-
միածին հաւաքուիլ իրենց ներկայացուցիչ-
ներով և ընտրել երկու հոգի իբր թեկնա-
ծուներ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան,
և ներկայացնել պետութեան որ անոնցմէ
մին վաւերացնէ:

Ուրիշ նորութիւն մը, որ, Պօլօժէնիէով
Ռուսիոյ Հայութիւնը կը բաժնուէր վեց ա-
ռաջնորդական թեմերու և անոնց առաջ-
նորդներու վաւերացումն ալ կ'ենթարկուէր
պետութեան հաւանութեան և հաստատու-
թեան: Այսպէս կամ այնպէս պետութիւնը
Պօլօժէնիէով որոշ չափով կը միջամտէր
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարչական գոր-
ծերուն, որուն շօշափելի փաստն էր մա-
նաւանդ Պրոկուրորի մը գոյութիւնը էջ-
միածնի մէջ, որ կը ներկայացնէր Ռուս
պետութիւնն ու Ռուս վեհապետը Սինոդի
նիստերուն:

Միւս կողմէն սակայն եթէ Հայաստան-
եայց Եկեղեցին այսպէս ինքն իր մէջ ամ-
փոփուած էր Պօլօժէնիէով Ռուսիոյ մէջ,
մեր երկու կաթողիկոսները, Որիմեան եւ
Գէորգ Ե., խառնուեցան զուտ քաղաքա-
կան գործերու՝ Ռուսաստանէն դուրս:

Թէ՛ խրիմեանի և թէ՛ Գէորգ Ե.ի ազգային քաղաքական գործերու այդ ձեւով միջամտութիւնը ուղղակի Հայ ժողովուրդի կամքին արտայայտութիւնն էր, և երկու կաթողիկոսներուն ալ բռնած դիրքը ազգային—քաղաքական այս խնդիրներուն մէջ, մեր կաթողիկոսներուն սկիզբէն ի վեր այսպիսի պարագաներու մէջ բռնած դիրքէն տարբեր չէր: Հայ ժողովուրդի բարիքին ու բարօրութեան նուիրեալ ջանք մը, գործունէութիւն մը, և ոչ թէ կղերապետութիւն մը ստեղծելու ձգտում և կամ նոյնիսկ ուղղակի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ համար արտաքին շահեր ապահովելու աշխատանք մը, ինչպէս ոմանք տգիտաբար կը սիրեն մտածել և ի հարկին արտայայտուել:

Ազգային Սահմանադրութիւն. — Մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը արդիւնք է Թիւրքիոյ ներքին բարեկարգութեանց հետ կապ ունեցող ձեռնարկի մը:

1856ին հրատարակուեցաւ Խաթթի Հիւմայուն կոչուած բարեկարգութեանց հրովարտակը: Այս հրովարտակին պահանջներէն մին էր որ ոչ-խալամ ժողովուրդներէն ամէն մէկը իրենց վայելած առանձնաւոր հուքիւններն ու արժոյնքիւնները որոշեալ

պայմանաժամի մը մէջ պիտի քննէին եւ «ժամանակի բերումներուն և քաղաքակրթութեան արդեանցն ու գիտութեանց պահանջած բարեկարգութիւնները» խորհրդակցաբար պիտի որոշէին և պիտի ներկայացընէին Բարձրագոյն Դրան . կառավարութիւնը պիտի հաստատէր զայն և պիտի վաւերացնէր, որպէսզի Հոգեւորական գլխոց շնորհուած իշխանութիւնն ու ձեռնահասութիւնը՝ իւրաքանչիւր հասարակութեան ապահովուած վիճակին ու նոր դիրքին հետ համաձայնութեան մէջ դրուի : Մեր ազգային Սահմանադրութիւնն ալ այս կերպով մշակուեցաւ, և իր վերջնական ձեւը առաւ մեզի ծանօթ կանոնադրութեամբ :

Պատրիարքը թէև պետութեան կողմէն ազգին գլուխ հռչակուած էր, բայց անոր հեղինակութիւնը կը հակակշռուէր Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներով, մին 14 անձերէ և միւսը 20 անդամներէ բաղկացած : Իսկ Ընդհ. Ժողովը, որ կ'ընտրէր պատրիարքը և Կրօնական ու Քաղաքական Ժողովները և կը հսկէր անոնց գործունէութեանց, իբրև ազգային վերին իշխանութիւն, կը բաղկանար 140 անդամներէ որոնց 20ը եկեղեցական էին միայն, իսկ 40ը

Կ. Պոլսէն ընտրուող, 80ը՝ գաւառներէն։ Ազգային Սահմանադրութիւնը կը բաղկանայ 99 յօդուածներէ և չունի յօդուած մը որ արդարացիէ քաղաքական գործի մը խառնուելու արարքը։ Հակառակ ասոր սակայն Խրիմեանի և Վարժապետեանի պատրիարքութիւնները զուտ ազգային քաղաքական խնդիրներով եղական եղան թիւրքիոյ Հայոց պատրիարքութեան ամբողջ պատմութեանը մէջ, և անկէ յետոյ ազգային պատրիարքը գրեթէ թիւրքիոյ Հայոց հարստահարութեան խնդիրներով զբաղեցաւ։ Ստոյգ է որ ասոնք քաղաքական խնդիրներ էին, բայց նոյն ատեն մաս կը կազմէին նոյնինքն թիւրքիոյ ներքին բարեկարգութեան խնդրին։ Բարեկարգութիւն մը, զոր թիւրք կառավարութիւնը յանձն առած էր հանդէպ հայոց։

Ինչպէս կը հետեւի Պօլսոժեմիեով և Ազգային Սահմանադրութեամբ, որոնց առաջինով պաշտօնապէս կարգուկանոնի տակ առնուած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հոգեւոր վերին իշխանութեան իրաւասութիւնները Ռուսաստանի մէջ, իսկ երկրորդովը՝ թիւրքիոյ Հայոց պատրիարքութեան գործերուն կանոնաւորումը, ցոյց կուտան թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարչու-

Թիւնը, մանաւանդ Թիւրքիոյ մէջ, աւելի աշխարհականներու ձեռքն է, իսկ Ռուսիոյ մէջ պետական հակակշիռի ենթակայ: Այս պարագան շատ բնական է իր տխուր անդրադարձումները պիտի ունենար ժԹ. դարու մեր ընկերային կազմակերպութեան և զարթօնքի շարժումներուն մէջ մանաւանդ:

Ներսիսեան դպրոցէն, Գեորգեան ճեմարանէն մինչեւ Կ. Պոլսոյ եւ Թիւրքիոյ գլխաւոր կեդրոններու մէջ սկիզբ առած մեր բոլոր բարձրագոյն վարժարանները եթէ չունեցան հակա-կրօնական ուղղութիւն, միւս կողմէն այդ կրթարաններու մէջ պատրաստուած անձերը մեծաւ մասամբ հեռու զգացին ինքզինքնին Հայ Եկեղեցիէն, և յեղափոխական շարժումներու ծածուկ փրօփականտին մէջ, տակաւ հակակրօնք պիտի զգային ինչպէս Հայ Եկեղեցւոյ այնպէս ալ հայ անցեալին նկատմամբ:

Թէ Եկեղեցին իբրեւ ինքնուրոյն հաստատութիւն և հակազդեցիչ ուժ, որքան կրցաւ հաւատարիմ մնալ ինքզինքին՝ ատիկա ինքնին հարց մըն է լրջօրէն վերլուծելի:

Կրօնի եւ Եկեղեցի. — Քրիստոնէութիւնը յայտնութիւնն էր և է՝ նոր կեանքի մը, այսինքն ջանալու, զարգանալու, բար-

գաւաճելու և կատարելագործուելու ընդունակ կեանքի մը։ Այս շարժուն և յառաջդիմական կեանքը պէտք է որ արտայայտուի ժողովուրդին վրայ և առաջնորդէ զայն։

Ու է հաստատութիւն երբ զուգընթաց չի քաշեր ժամանակին մէջ և ժողովուրդին հետ, շատ բան կը կորսնցնէ իր մասնայատկութիւններէն։

Քրիստոնէութիւնը իր զօրութիւնն ու յաղթանակին պատճառը իր բովանդակ պատմութեանը մէջ, կը պարտի իր այս ընդունակութեանը։ Միտցած է ան միշտ հաշտ կենալ իրմէն առաջ գոյութիւն ունեցող լաւիմաց գիտութեան և իրմէն յետոյ սկսած մտաւոր շարժումներուն, իւրացնելով անոնց էական, ճիշդ և առողջ գիծերը, աւելորդ դարձնելով այսկերպ յաճախ բոլոր նոր ուղղութիւնները, ասպարէզին վրայ մնալով իբր միակ յաղթականը։

Այս տեսակէտէն Հայ Եկեղեցին գուցէ միակն է բովանդակ քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ, որ հակառակ իր վրայ խուժած աղէտներուն, և իր դէմ մշտապէս ցցուող աննպաստ պարագաներուն, ոչ միայն բաժնած է ժամանակէն պատճառուած դառնութիւնները, այլ եղած է լուսամիտ ու ճկուն՝ յարմարիլ կարենալու ժամանակի բերումներուն։

Միւս կողմէն ճիշդ է որ բովանդակ
Քրիստոնեայ Եկեղեցին աւելի քան դար մըն
է որ կ'ապրի իր կրօնական ճգնաժամի շըր-
ջանը: Այդ ծանր կացութեան պատճառը
այն է որ որոշ ժամանակաշրջանի մը տըւ-
եալներով գերպատմական ճշմարտութիւն
մը յաճախ մնացած է կապուած պատմա-
կան որոշ շրջանի մը հետ միայն: Այս մտա-
ծումով Եկեղեցւոյ պատմութիւնը վերած-
ուած է բնականաբար ոչ թէ ձգտումի մը,
դէպի նոր ճշմարտութիւն, այլ անընդհատ
վերադարձ մը դէպի հինը:

Յետոյ ժամանակի ընթացքին և պատ-
մական ու հանրային զարգացման շնորհիւ,
անհրաժեշտաբար յառաջ եկած են այնպիսի
փոփոխութիւններ մեր մտաւոր ու հոգե-
կան կեանքի մէջ, որ Եկեղեցին չի կրնար
հաշուի չառնել զանոնք: Գաղտնիք չէ նոյն-
պէս որ այսօրուան գիտութիւնը յեղաշրջեր
է հին ըմբռնողութիւնը բնութեան, պատ-
մութեան, և մարդուն հոգեկան և մտաւոր
կեանքին:

Դար մը առաջ կեանքի ներքին էութե-
թիւնը մարդկային անձին և ընկերութեան
փոխադարձ յարաբերութեան մէջ էր: Եր-
բեմնի մարդը, անբացատրելի պատկառան-
քով հեռու կը մնար տիեզերական շըրջա-

պատէն . արդի մարդը ընդհակառակն՝ կը
ջանայ ամենամօտիկ յարաբերութիւններ
ստեղծել տիեզերական կեանքի հետ : Ահա
թէ ինչէն յառաջ կուգայ այն բուն և տա-
րերային ձգտումը արդի ընկերութեան մէջ ,
խորտակելու հին , արդի կեանքին համար
ծանր կապանքները , և զանոնք փոխարինե-
լու նորագոյն ազատ մտածողութեան հետ :

Դժուար է արդի մտածողութեան հա-
մար ոեւէ ճշմարտութիւն , որքան մեծ
ու յաւիտենական , կապել որոշ ժամանա-
կի հետ և կամ փոխադարձաբար կապուիլ
անոր : Քրիստոնէական առաջին օրերէն
սկսեալ երկար դարեր եկեղեցին իր դէմ
ունեցաւ յոգնած և իր կարողութիւննե-
րուն կասկած ունեցող յուսահատ ընկե-
րութիւն մը , որուն փափաքն էր աւելի
կեանքի հաստատուն նեցուկ մը ունենալ՝
քան ազատ շարժման ասպարէզ . անդոր-
րութիւն ու խաղաղութիւն և ո՛չ թէ պայ-
քար և յառաջդիմութիւն . ապահովութիւն
ու թեթեւացում և ո՛չ թէ անկախութիւն և
սեպհական պատասխանատուութիւն :

Հակառակ արդի ընկերութեան այս հա-
կամէտ ձգտումներուն , անխախտ կը մնայ
նորէն զանգուածներուն մէջ քրիստոնէա-
կան զգացումը , իտէալը , անգամ մը ևս

ապացուցանելով թէ բոլոր պատմական կենսական դրութիւններու մէջ ինքն է նորէն ամենաուժեղը: Առանց բարիի ձգտումին, առանց յառաջդիմութեան և արդարութեան նպատակին, առանց ճշմարտութեան և արդարութեան յաղթանակին և նախախնամութեան և Աստուծոյ գաղափարին, ոչ մէկ մեծ և իրական բան չի գոյաւորուիր:

Կասկած չկայ թէ գիտութենէն աւելի հաւատքն է եղած ամբողջ պատմութեան ընթացքին, լեռները տեղափոխողը և մարդկային կեանքի հրաշագործութիւնները ղեկավարողը, և մենք ոչ մէկ պատճառ ունինք կասկածելու որ իրերու այս կարգը կրնայ յեղաշրջուիլ, նոյնիսկ մեր օրերու գիտութեան միահեծան տիրապետութեան այս շրջանին: Հաւատքն է նորէն ինչպէս երէկ, նոյնպէս այսօր և վաղը, մարդկային ճակատագիրը կողմնացուցող և լուսաւորող:

Այնուամենայնիւ, պէտք է մոռնալ որ կրօնի ճգնաժամը այս օրերուն աւելի քան լուրջ է:

Մեր մէջ սակայն կրօնի աւանդութեան շէնքն ու հասկացողութիւնը դարերով մնացած է միշտ անփոփոխ: Այդ մասին մտածուած որ եւ է բարեկարգութիւն կամ ժամանակի ոգիին պատշաճեցում նկատ-

ուած է միշտ անհաւատարմութիւն դէպի
 հայրենի ժառանգութիւնը։ Սակայն պէտք
 է մոռնալ որ մեր երանաշնորհ նախնիք-
 ները երբ պէտք են զգացեր բաւարարու-
 թիւն տալու իրենց զգացած կարիքներուն,
 վճարած են անհրաժեշտ հարկը իրենց ժա-
 մանակի պահանջներուն։ Անոնք իրենց ու-
 ղիւղ աշխարհահայեացքը կազմելու համար,
 ըրած են անհրաժեշտը, ճշմարտութիւն և
 ժամանակ իրարու հետ հաշտեցնելու։ Անոր
 համար Քրիստոսի Եկեղեցին թշնամին և
 անհաւատարիմը ան է որ վերածնութեան
 կարիքը չունի և անշարժ մնալ կ'ուզէ իր
 հայրերու ժառանգութեանը վրայ, այս
 կերպ կասեցնել ուղեւոր նաև մարդկային
 հոգիի և մտքի զարգացումն ու յառաջդի-
 մութիւնը։ Որովհետև «աւանդութիւնը ա-
 ռանց ճշմարտութեան վերջամեացութիւն ու
 մոլորանք է»։

Իրողութիւն է որ մեր Եկեղեցին իր
 դերին մէջ չեղաւ այս վերջին դարուն։ Ու
 իրողութիւնը ընդունողներէն շատեր իրենց
 յատուկ պատճառներ կը մատնանշեն։ Մին
 զայն կը վերագրէ իր դերին անպատե-
 կեղեցւոյ պաշտօնէութեան, միւսը ժամա-
 նակին հետ չընթանալու հակամտութեան,
 և ուրիշներ հաւատքէ պարպուած ըլլալու

խրողութեան : Ոսկայն վերոյիշեալ հաստա-
տումներուն մէջ չէ, իրական բայց յաճախ
աննկատ մնացած պատճառը մեր ողբերգու-
թեան : Մեզի երբեք չեն պակսած ժամա-
նակավրէպ երազողներ, պատեհապաշտներ,
ոչ ալ ժամանակի կռնակէն նայող ծանծա-
ղամիտներ : մեզի պակսած է կամենալու
կորովը, իրականացնելու համար այն կա-
րելիութիւնները որ կը գտնուին մեր սեպ-
հական իրականութեան մէջ : Մարդ կը կա-
մենայ սակայն ինչ որ սկսուած է իր մէջ
բնականօրէն, և այդ կ'ըլլայ համերաշխու-
թեամբը ժամանակի եւ ճշմարտութեան :
Մեր պապերուն անծանօթ չէր կեանք ըմ-
բռնելու այս կերպը, ու մեր Եկեղեցին
այս կերպին կը պարտի իր մտաւոր և հո-
գեկան յաղթանակները :

Այս խորհրդակցուած մտածումները
մեզի կը բերեն տարիներէ ի վեր օրակարգի
հարց եղած, սակայն տակաւին եզրակա-
ցութեան մը չյանգած Եկեղեցւոյ բարե-
կարգութեան հարցին, որ բնական է սովո-
րաբար պահանջուած կարգուկանոնէն տար-
բեր բան մը կը նշանակէ . վասնզի երբ արդի
ժամանակներու պէտքերը կը շեշտուին,
լուսաւորեալ և յառաջագէմ գաղափարնե-
րու պահանջները մատնանիշ կ'ըլլան, հին

կամ միջնադարեան ըմբռնումներ և սովորութիւններ աւելորդ կը նկատուին, հետեւաբար բարեկարգութիւնը այս բոլորին համազօր նշանակութիւն մը պէտք է արտայայտէ՝ որպէսզի համապատասխանէ մեր Եկեղեցւոյ մէջ զգալի եղած իրողութեան մը:

Բարեկարգութիւնը թէ իբր կրօնական և թէ իբր քաղաքական շարժում, մեր մէջ քանիցս ընթացք առած է արդէն: Ե., ԺԱ. և ԺԺ. դարերը որոշ արտայայտութիւններ են այս հարցին: Իսկ այն ինչ որ առհասարակ կը պահանջեն կարգ մը ազատամիտ նկատում, բայց պատուելի խելք ունեցողները, ներքին և էական ըլլալէ աւելի արտաքին է և ձեւական, չըսելու համար արուեստական, վասնզի իրական բարեկարգութիւնը Յեղափոխութիւն մը ըլլալէ աւելի Եղափոխութիւն մըն է և պարտի ըլլալ: Հետեւաբար դաւանաբանական նոր լուսաբանութիւններ, ծիսական կրճատումներ, Եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան պատրաստութիւնը և նման յառաջադրութիւններ կը մնան իրենք իրենց անարգասիք և ժամանակաւոր, եթէ չեն ունեցած և չունին այն տեւական յեղաշրջութիւնը որ աւանդութիւն ունեցող և գիտակից հասա-

րակութիւններուն է, ժամանակներու հոսանքին հետ միասին:

Ոչ մէկ գիտակից հայու համար գաղտնիք է թէ Հայ ժողովուրդի ինքնութիւնն ու ճշմարտութիւնը իր Եկեղեցիին մէջ կը մնան բխրեղացած, այն Հաստատութիւնը՝ զոր մեր պապերը քար առ քար կառուցին յաւիտենականին ու անցաւորին ընդմէջէն: Հայ Եկեղեցիին ինքնութիւնը կը կայանայ իր սեպհական բնութեանը մէջ, մեր կրօնական նուիրապետութիւններն ու հաստատութիւնները յաճախ թերացան զայն ճանչնալու պարտքին մէջ, որպէսզի լքուէր, քանդուէր այն նմանութիւնը որ իւրաքանչիւր Հայուն է իր Եկեղեցիով:

Եկեղեցւոյ ճշմարտութիւնն ու աւանդութիւնը, և մեր ապրած ժամանակը պարտէին հաշտեցուիլ իրարու, ընելու համար մեր կեանքը ամբողջ, չկաղալու համար «յերկուս հետս» ժամանակի և ճշմարտութեան նկատմամբ:

Քրիստոնէութիւնը բոլոր ժամանակներու կրօնն է, և Եկեղեցին՝ տնտեսը ճշմարտութեան և ժամանակի, բաւ է որ ան լրջամիտ կերպով կենայ ճշմարտութեան և ժամանակի նկատմամբ, տալու համար «զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ»:

կրօնական և ընկերային բարեկարգութիւնները տեսանողներու եւ հաւատքի մարդոց գործ են և ոչ թէ իմաստուններու եւ դժգոհներու: Հայ եկեղեցին արդարեւ միշտ պէտք ունեցած է բարեկարգութեան, մարդկային ընկերութիւնը, ինչպէս բոլոր կենդանի գործարանաւորութիւնները, շարունակ պէտք ունին սնանելու վերանորոգուած և հոգեկան սնունդով մը: Կրօնական նիւթապաշտութիւնը կամ անտարբերութիւնը, մեծ սկզբունքներու ծածկոյթին տակ դիմակաւորուած անբարոյականութիւնը, երջանիկներու և առանձնաշնորհեալներու եսասիրութիւնը, ամէն ժամանակի մէջ կ'երեւին եւ կան, խղճի եւ հաւատքի մարդոց պարտքն է անդադար պայքարիլ նման շեղումներու և զեղծումներու դէմ: Ատոր համար չի բաւեր ուսումնասիրել չարիքը, զայն նկարագրել, ողբալ, վասնզի ճշմարտութիւնները զիրենք ճանչցողներու նուիրումովն է որ կ'արժեւորուին և համոզումները այն ատեն միայն իրապէս զօրաւոր են և փրկարար, երբ գործի կը վերածուին:

Լինւած պարսկական քիւնը. — Ազգային Սահմանադրութիւնը, ինչպէս յիշեցինք, երկար ատեն մղձաւանջ մնաց, իսկ

հաստատուելէն յետոյ ազգային պարծանք
 նկատուեցաւ : Սահմանադրութեան շրջանը
 անտարակոյս զարգացման և յառաջդիմու-
 թեան շրջան մը եղաւ մեր պատմութեան
 վերջի 50 տարիներու ընթացքին : Միւս
 կողմէն դարուն պահանջը, միջազգային
 շփումները, պետական կարգադրութիւն-
 ները նպաստեցին որ ան արդիւնաւոր ըլ-
 լայ : Մեր ազգային գործերու մէջ, ուրոյն
 կանոնադրութեան մը պահանջը անհրաժեշտ
 էր, թէև Հայ ժողովուրդը միշտ վայելած էր
 ներքին կազմակերպութեան և ինքնուրոյն
 վարչութեան առաւելութիւնները, իրեն
 հիմ ունեցած միշտ կրօնական սկզբունքը և
 կերպարանքը : Միւս կողմէն մեր ժամա-
 նակներու ռամկավարական ձգտումները
 նոր իրաւասութիւններ կը շնորհէին ամե-
 նուն, առանց դասակարգի խտրութեան, և
 եկեղեցական գործերու մէջ աշխարհական-
 ներու մասնակցութիւնը, զոր մեր եկեղե-
 ցին իրեն համար միշտ պարծանք նկատած
 է, նոր կերպարանք մը կը բերէր մեր Սահ-
 մանադրութեան, նուիրագործելով և գոր-
 ծադրութեան դնելով ցարդ իբրև սկզբունք
 միայն ճանչցուած իրողութիւններն ու փա-
 փաքները : Սակայն Սահմանադրութեան
 նախանձախնդիր ճարտարապետները մեր ա-

ւանդական սկզբունքներէն աւելի՝ ներշնչուած էին Ֆրանսական Յեղափոխութեան բերած ժամանակի քաղաքական գաղափարներէն, և մեր կրօնական ու եկեղեցական հիմերու վրայ կաղապարուած համայնքին պիտի տային քաղաքական հասարակութեան մը նկարագիրը:

Դիտելի երկրորդ կարեւոր կէտը այն էր, որ Սահմանադրութեան այս կարգադրութեամբ, երբ մեր ազգային գործերէն որոշ չափով կը ջնջուէր եկեղեցական աւանդական կնիքը, միւս կողմէն պետական տեսակէտը թոյլ չէր տար որ քաղաքական նոր ձեւ մը կազմուէր, ինչ որ միակ նպատակն էր գուցէ Սահմանադրութեան կազմակերպիչներուն: Իսկ թէ ինչպէս պետութիւնը թոյլ տուաւ ու վաւերացուց Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ զայն արտօնող եպարքոսի յայտարարութեան համաձայն քառակուսի անիւ մըն էր, պատուհաս ըլլալու սահմանուած զայն դարձնել ուղղորդներուն, ատիկա իր ուրոյն պատճառները ունէր, որ հանդարտութիւն պահպանելու բռնադատեալ զիջողութիւն մը չէր միայն, ոչ ալ ժամանակի բերում մը, այլ պետական մեքենայի թուլութեան և անոր ապագայի համար ունեցած հեռահայեաց հաշիւներուն

իբր արգասիք եղած երաշխիք մըն էր Հայ
Ժողովուրդին, որ յետոյ շատ ծանր պիտի
կշռէր, ինչպէս պարագաները ցոյց տուին:

Սահմանադրութեամբ մեր Եկեղեցւոյ
ազգային նկարագիրը չէր որ կը փայլէր,
ինչպէս մտածեցին և կը մտածեն տակաւին
շատեր, ոչ ալ կ'ապահովուէր անով հան-
րութեան իրաւունքը, որուն ի հեճուկս եր-
բեք գործած չէ Հայ Եկեղեցին:

Եթէ մեր Եկեղեցին մէկ է մեր հան-
րութեան հետ, եթէ Հայ Եկեղեցին մեր
ինքնուրոյնութեան միակ պաշտպանն ու
հովանին է, ասիկա Եկեղեցիին նպատակը
չէ եղած այլ անոր մասնակի մէկ հանգա-
մանքը՝ իր գործունէութեան պարագանե-
րէն յառաջ եկած, մերթ ալ ի չգոյէ ուրիշ
աւելի ատակ ազգայնական հաստատութեան
մը, զոր հնար չէ եղած սնուցանել քաղա-
քական դժբախտութեանց հետեւանքով:
Սակայն այս հանգամանքը ոչ ժխտումը և
ոչ ալ թերացումն է Եկեղեցիի բուն առա-
քելութեան, որ գերազանցօրէն կրօնական
է: Եկեղեցին ազգայնականութեան գործիք
մը չէ և պէտք չէ ըլլայ: Անոնք կրնան ի-
րարու օժանդակ դառնալ, սակայն պէտք
չէ փոխեն իրենց դերերը, ոչ ալ մին միւսին
պէտք է ենթարկուի:

Տխուր իրողութիւն է հոս խոստովա-
նիլ թէ մեր պատմութեան այս վերջի կէս
դարուն՝ մեր եկեղեցին իբր գործիք ծա-
ռայութեան մեր ազգային քաղաքականու-
թեան և տուժեց չարաչար :

Պատմութեան մէջ շատ բնական է, ա-
մէն շրջան ունի իր գաղափարները, զգա-
ցումները, կանխակալ կարծիքները, տա-
րակոյսները, և իր մեծութիւններուն քով
իր տկարութիւնները : Չէինք կրնար պա-
հանջել Հայ եկեղեցիէն և եկեղեցականու-
թենէն որ մեկուսացած մնար ժամանակի
և միջավայրի ազդեցութիւններէն : Ի վեր-
ջոյ եկեղեցին քարացած աւանդութիւննե-
րու, անհասկնալի և անիմաստ հաւատոյ
կանոնի մը կեղեւը չէ, այլ կենդանի գոր-
ծարանաւորութիւն մը, որ կը գործէ, կը
սնանի և իր կարգին կը սնուցանէ ազգը,
տուեալ պայմաններու մէջ : Միւս կողմէն
սակայն ժամանակին տրուելիք տուրքը
պէտք չէ այնքան շատ ըլլայ, նուազեցնե-
լու չափ ճշմարտութեան լոյսն ու նկարա-
գիրը : Ժամանակ և ճշմարտութիւն, մէկին
կամ միւսին գերազանցութիւնը մէկ կող-
մէն կը ստեղծէ ծանծաղամտութիւն և միւս
կողմէն վերացականութիւն : Պէտք է խոս-
տովանիլ թէ Հայ եկեղեցին իր դարաւոր

խորհուրդին և աւանդութեան անհաւատա-
րիմ, դեգեւելոտ և ծանծաղամիտ քաղա-
քականութեան մը հետեւեցաւ, անգիտա-
կից իր դերին և պարտականութեան, տրա-
մադրելով իր բոլոր ոյժերը յանուն ազգու-
թեան եղած ժամանակի ազատագրական
ճիգերուն և դադափարներուն:

Մեր ժողովուրդը իր բոլոր տարրերուն
և դասերուն մէջ անհաստատ նկարագիր մըն
է ցուցադրեր միշտ, որ առխարխափ իր
շաւիղը կ'որոնէ, և որ բազմատեսակ դա-
դափարներու և դատերու՝ միաժամանակ
ծառայելու համար պատրաստ անթիւ խում-
բեր կը ծնի իր ծոցէն: Օր մը կարմիր է,
միւս օր հլու հպատակ. երբեմն շատ աղա-
տամիտ երբեմն թունդ պահպանողական:
Հակառակ իր մեծ առաքինութիւններուն
նմանողութեան ընկերաբանական սկզբուն-
քը՝ կեանքի ու կենդանութեան աղբիւր մը
եղած է իր մէջ՝ կարծես բնազդաբար:

Մեր Եկեղեցին մեր յեղափոխութեան
հետ միասին, չկրցաւ լիովին ճանչնալ մեզ
կանխող դարը, ճանչնալ «ժամանակին նը-
շանները»: Աւելի ճիշդ. Եկեղեցին չկրցաւ
հաւատարիմ մնալ իր հայրերու աւանդու-
թեան և իմաստութեան և իբր ուսուցիչ իր
հօտին չկրցաւ դայն վերածել երկիւղած և

քաջ ժողովուրդի մը՝ գերազանցօրէն Աստուծոյ պատկանելու, ինչպէս եղած էր ան Սասանեաններու, Արաքներու, Թուրքերու, նոր Պարսիկներու շրջանին, պահպանելով իր թանկագին գոհարը, քրիստոնէական հաւատքը:

Հայ եկեղեցին չկատարեց իր պատմական դերը, Աւետարանի և խաչի քարոզը հնչեցնելու փոխարէն քահանան իր Մաշտոցը գրկեց միայն, քրիստոնէութեան սուտակասպաս պաշտօնեան կամ ծիսակատարը դառնալու համար, իսկ վարդապետն ու եպիսկոպոսը բռնեցին և ուսումնասիրեցին Ազգային Սահմանադրութեան կանոնագիրքը լոկ: Այս ընդհանուր իրողութեան մէջէն եթէ միայն դիտենք կացութիւնը, մեր մտքին կը պարզուի տեսարանը բազմաթիւ իրողութեանց իբր արդասիք լքուած այս պարտականութեան, որ ուրիշ բան չէ բայց կրօնական ապաստում մը, որոնք մեծ մասով կուգան կը կապուին հայ պարտազանց հոգեւորականութեան հետ՝ իբրեւ ամբողջութիւն առնելով: Չենք ուրանար էջմիածնի, Արմաշի և Երուսաղէմի ճեմարաններուն կատարած գործը, և կարգ մը յարգելի անհատականութեանց դերը: Սակայն այդ հաստատութիւններն ալ չունե-

ցան այն ներուժ կրօնական ոգին, որ ժա-
ռանգութիւնն էր մեր հին մեծ վանքերու,
որոնք իբրեւ լուսաւորութեան վառարան-
ներ կանգնած՝ Միջին և Նոր դարերու ըն-
թացքին՝ կրցին նշուել հայութեան համա-
տարած մարմնի զանազան մասերուն վրայ,
փարատելով անոր ինչպէս մտքի այնպէս
ալ սրտի խաւարը:

Ի. դարու մեր կղերը սակայն ծանծա-
ղամտօրէն մտածեց թէ գիտութիւնն ու քա-
ղաքակրթութիւնը հակառակ է կրօնին թէ
զանոնք հաշտեցնելու համար անհրաժեշտ
է կատարել պահանջուած զիջումը, առանց
մտածել կարենալու թէ ինչ որ սուրբ է և
նուիրական, ինչ որ բանաւոր է Աստուա-
ծային և չքնադ զգացումներու ազդակնե-
րով կրնայ ազնուացնել մարդը, անիկա
տեւական է միշտ, ոչ գիտութիւն կը մա-
քառի անոր դէմ, ո՛չ քաղաքակրթութիւն
կրնայ զայն ընդոտնել. ու անիկա պէտք
է ըլլայ ամէն ժամանակի համար մեր կրօ-
նը, մեր բարոյականը, մեր դրօշը, մեր
հոգին:

Եթէ դարավերջիկ հայ եկեղեցականու-
թիւնը գիտնար ու կարենար, նման իր մեծ
նախորդներուն, բովանդակ հայութեան
դէպի այդ ուղղութիւնը արեգդիմօղ ճամ-

բուն վրայ կանգնել տալ իր հոգեւոր ու մտաւոր կրթարանները՝ գտնել տալու իր զաւակներուն «ծածկուած գանձը»։ ու եթէ այդ ներշնչումով ուղէր խօսիլ իր հովիւին ու զինուորին, իր մեծին ու պզտիկին, անտարակոյս որ մենք չէինք անհամանար, և գուցէ չգտնուէինք այն անփառունակ կացութեանը մէջ որուն կը պատկանինք այսօր։

Հայ եկեղեցականութիւնը, որ ազգային պատմական անցեալ բոլոր մեծ շարժումներու մէջ միշտ ռահվիրայի դեր կատարած էր, վայելելով արդարապէս յաւիտենական օրհնութիւնը գալիք բոլոր սերունդներու, դժբախտաբար երէկ և այսօր իր գոյութիւնը հազիւ զգալի ըրաւ։ Հակառակ իր ունեցած պատասխանատու դերին, մեր ազգային, եկեղեցական, կրթական, բարոյական և վարչական գործին մէջ ոչ թէ հետեւակ, այլ դրօշակիր պարտ էր ըլլալ։

Պատմական մեծ իրողութիւններէն մին է, որ քաղաքակիրթ բոլոր ազգերու վերածնութեան շարժումը սկսած է կրօնաեկեղեցական բարենորոգութեան շարժումներով։ Մեր եկեղեցականութիւնը այդ մասին մնաց իր կրաւորական դերին մէջ, ըս-

պատելով տակաւին մինչև այսօր որ ոչ եկեղեցականները կատարեն եկեղեցւոյ նըկատմամբ այդ գործը :

Այնքան է այսօր սա իրողութիւնը, թէ Հայ ժողովուրդը ներկայիս կազմակերպուելէ աւելի կազմաւորութեան կ'երթայ, վասնզի եկեղեցին որ երկար դարեր պահապան հրեշտակն ու զօդակապը հանդիսացաւ Հայ ժողովուրդին, այլևս կենդանութեան քիչ նշաններ ցոյց կուտայ և տակաւ կը թերանայ ստանձնելու իր պատմական դերին ամբողջական պատասխանատըութիւնը :

Մեր եկեղեցին կէս դար է նստած իր Պրոպագանդիկ եզրին, կը սպասէ չես գիտեր ի՞նչ բանի : Ո՞վ պիտի գայ ըսելու համար թէ մեր եկեղեցին կրօնական և ազգային անյետաձգելի պարտականութիւններ ունի, որոնց իրագործման համար գուցէ վաղը շատ ուշ է, և վերջապէս ո՞վ պիտի ձերբազատէ զմեզ այն ախտաւոր անտարբերութենէն որ կ'ամլացնէ մեր հոգին՝ որ կը ջլատէ մեր ուժերը սուրբ և նուիրական գործերու և ձեռնարկներու ի խնդիր :

Հայ գաղթաշխարհը իր ընկերային և որոշ չափով կրթական տարանջատումին հետ ունի նաև կրօնական ներքին ոգեկան

անհաշտութիւններ։ Մեզի չեն պակսիր տնտեսական գոհացուցիչ պայմաններ, մեր մէջ տկարացած չէ նաև կրօնական զգացումը, ոչ ալ իբր ազգ ապրելու գիտակցութիւնը, բայց մեզի, երկու պատերազմներու միջև ապրող սփիւռքի սերունդին, կը պակսի կրօնական աշխարհայեացքը։

Այդ է պատճառ որ սփիւռքի հայ ժողովուրդը տակաւ կորսնցնէ հայ ոգիի յատկանիշերը։ Տարբեր ազգութիւններու և մշակոյթներու մաշումին ենթակայ, ան կարծես թէ դադրած է դարաւոր մշակութային կեանքի տէր ժողովուրդի մը համբաւին հաւատարիմ ըլլալէ։ Այս հանգամանքին արդիւնքն է գուցէ որ այսօր դէպքերը կը վարեն մեր ճակատագիրը, բայց էր երբեմն երբ մենք մեր կեանքը կը շինէինք դէպքերու ազդեցութենէն վեր իմաստութեամբ մը և մղումներով։

Սփիւռքի հայութիւնը անտարակոյս իբրև քանակ, որակ և կարելիութիւն արհամարհելի չըլլալով հանդերձ, հանդերձուած չէ միս մինակ իրացնելու իր կրօնական ճակատագիրը։ Անցողակի չէ որ դիտել կ'ուզենք տալ որ մեր ժողովուրդը իր կէսէն աւելիովը մեր հայրենիքին մէջ, մեզ կը ծառայէ գերագոյն ապաստան, խրախոյս և օրինակ։

Այսօրուան մեր կեանքը սփիւռքի մէջ մանաւանդ, տարբեր չէ անցեալէն, և շարունակութիւնն է անոր. այսօր նորէն մեր ժողովուրդը կ'ապրի իր մռայլ և դժնդակ օրերը, անհայրենիք և անպետական վիճակի մէջ, ու միայն Նկեղեցւոյ գաղափարին մէջ ու հովանիին տակ կրնայ կռուանուիլ:

Կղերապետութեան մասին չէ մեր խօսքը, մեր ժողովուրդը բարեբախտաբար թոյլատու ոգի մը չէ սնուցած հանդէպ նման ձգտումներու: Կ'ականարկենք հոգեկան այն հանգիստութեան ուր իրար կը գտնեն հայութեան բազմատեսակ արժէքները գնահատման լայն չափանիշով, անկախաբար իրենց իմացական մակարդակի խոշոր տարբերութիւններէն: Կէս դարէ ի վեր, յանուն նոր՝ մեզի բայց օտար հանգանակներու խօսող մարգարէները սարսեցին, քանդելու աստիճան, մեր գոյութեան մէջ այս դարաւոր հանգիստութիւնը, այս միութիւնը, առանց կարենալ ստեղծելու ուրիշ միութիւն մը՝ որ կռուանը կարենար ըլլալ մեր ժողովուրդի ինքնութեան: Հայ Նկեղեցիին գործն է, կը խորհինք, ինչպէս անցեալին մէջ նոյնպէս և այս օրերուն, ստեղծել այս միութիւնը, այսինքն վերահաստատել ինքզինքը իր երբեմնի առաքի-

նութեան ու դերին մէջ: Ընտանիք, լեզու,
դպրոց, մամուլ, ասոնք անշուշտ ազգա-
պահպանման միջոցներ են, բայց ասոնցմէ
վեր, և թող ներուի մեզի ըսել միակը՝
Եկեղեցին է: Կ'ըսենք ասիկա ոչ յանուն
նախընտրութեան մը, այլ այն խորունկ
հաւատքով թէ թուումէ անցած ազգակ-
ները աւելի կամ նուազ չափով կը մնան
ենթակայ աղաւաղման, նոյնիսկ նուաղման:

Մեր ընտանիքը, հակառակ իր տոհմիկ
ու սրբազան աւանդութիւններուն և ա-
ռաքինութեանց, միջավայրի բերումներով
սկսած է ենթակայ ըլլալ լուրջ քայքայ-
ման, և չունի իր երբեմնի նուիրական և
անխորտակելի միութիւնը: Օտար կրթու-
թիւնը, օտար ամուսնութիւնները, օտար
բարքերը, ինչպէս ըսինք, ընտանիքը կազ-
մալուծող ազգականներ են, և մեզի կը պակ-
սին միջոցներ կուրծք տալու այս աւերին:

Լեզուն՝ մեր գոյութեան ոգեղէն ա-
նօթներէն մին էր դեռ երէկ, այսօր աւելի
քան տօգոյն ազգակ մըն է: Մեր դպրոցը
կը բաժնէ նոյն ճակատագիրը: Մեր երբեմնի
այս պաշտպան սուրբերը դժբախտ բերում-
ներու հարկադրանքին տակ անզօր կը մնան:
Ազգային յղացք մը, և մեր հոգեկան և
իմացական արժէքներու գուրգուրանքը ա-

ւելի քան երբեք պէտք է տեական մտա-
սեռութիւնը ըլլան մեղի համար, գաղթաշ-
խարհի մէջ, ատով արծարծելու մեր ներսը
ցեղային այն ոգին, որ այսօրուան բոլոր
մեծ ու փոքր ժողովուրդները այրող տենդն
է: Այս յղացքը որ դժբախտաբար սկսած է
աղօտիլ, կը պայծառանայ մի' միայն ՀԱՅ
Եկեղեցիով, որ մեր ազգային գեղեցկագոյն
արժէքներու բիւրեղացումն է, զանոնք հո-
գիացնող ու լուսաւորող աննիւթական և
աստուածային կրակը:

Ինչպէս ըսինք ընտանիք, լեզու, դըպ-
րոց, մամուլ, մէջն ըլլալով կուսակցական
հատուածները, որոնք իբրեւ պահապան
սուրբեր նկատուած են մեր ինքնապահ-
պանման և տեականացման, այսօր մասամբ
միայն ի վիճակի են իրենց փրկարար դերին:
Սնոնցմէ միայն Եկեղեցին է որ տակաւին
ենթակայ չէ եղած այն այլալման և ազ-
դեցութիւններու, որ վերոյիշեալներուն
ճակատագիրը եղաւ, մանաւանդ այս վերջի
Կրեմնամեակի ընթացքին:

Հայ Եկեղեցին՝ այդ փառաւոր աւան-
դարանը, ժամանակի ամբողջ ճնշումին
անաղարտ մնաց, և այս՝ անոր համար մա-
նաւանդ, վասնզի իբրեւ պահապան մեր
կրօնա-ազգային իտէալին, ամենէն անխո-

ցելի մասն է մեր ժողովուրդի հոգեկան ու
բարոյական դժբախտութիւն, դարերու ճնշումով
և արիւնոով շինուած աղամանդը, որ դիւ-
րին չի փշրուիր: Իր պահպանողական ոգին
եւ սրբազան աւանդութիւնը, շինուած
դարձեալ իր պատմութեան մեծ ազգա-
վայրին մէջ, դիւրութեամբ ենթակայ չեն
կրնար ըլլալ ժամանակի ազդեցութիւննե-
րու: մաքառման դաշտին մէջ կռանուած
այս ինքնուրոյնութիւնը դիւրին չալլալի
նոր գաղափարներու և ազդեցութիւններու
փչումներէն:

Եթէ ժողովուրդի մը խեղճն ու ինք-
նուրոյնութիւնը կը շինուի իր պատմու-
թեանը մէջ, և դիմագիծ ու խորք կ'ստա-
նայ համաձայն իր կեանքի բերումներուն:
Հայ Եկեղեցին իբրեւ միակ դանձարանը իր
ժողովուրդի դարաւոր ապրումներուն, ալժ-
դոյն բայց գեղեցիկ ծաղիկն է իր յայտնի
ու հաւատքին, ծլած և ուռճացած գերու-
թեան և արիւնի օրերուն: Ո՛րքան նման
են մեր օրերը ժամանակին՝ որուն արդա-
սիքը եղաւ մեր Եկեղեցին, բայց որքան
հեռու ենք մենք մեզմէ:

Իսկ ցեղային խտրութիւններու աշտ
կրկէսին մէջ ինքզինքնուս հետ կարեւոր

մնալու միակ մտածումն ու ապաւէնը Հայ
եկեղեցին է դարձեալ, որուն կրօնական
հանգամանքը առաւելութիւն մը, անցազիր
մըն է այս տեսակէտով, ոչ թէ անարձագանգ
անցեալ մը, ինչպէս կը մտածեն շատեր
գժքախտաբար: Հակառակ այս բոլոր հան-
գամանքներուն, Հայ եկեղեցին կը մնայ
տժգոյն, այդ իսկ պատճառաւ կը տժգունի
սփիւռքի մեր ժողովուրդը իր հոգեկան բո-
լոր առաքինութիւններու վրայ:

Վստահ ենք թէ այն սրտայոյզ հետա-
քրքրութիւնը, օգեորութիւնը, կենդանի
յոյսը զոր տակաւին կը հաստատենք մեր
ժողովուրդի իմացական ձեռնարկներուն եր-
սը — մամուլ, դպրոց, դրականութիւն,
կուսակցութիւն — պիտի կրնային թերեւ
շատ աւելի բեղմնաւոր կերպով մը արժեւոր-
ուիլ, եթէ երբեք անոնք դորձածուէին
մեր եկեղեցւոյ դարաւոր դերը արդիացած
սպասով մը վերստին կենսադործելու:

Անշուշտ բազմաթիւ պատճառներ կը
միջամտեն կազմաւորելու համար այս
սառն անսորքերութիւնը: Արհաւիրքն ու
զարհուրանքը զոր մեր արդար ժողովուրդը
ապրեցաւ, կամ աւելի ճիշդը ապրելու
հարկադրեցին զինքը, իր ահաւոր անկարե-
ւիութեամբ, տակաւին կը հեղնէ մեր մտքին

կարելի սահմանները զայն կարենալ ընդ-
գրկելու։ Մեր հոգին չէ պաղած տակաւին
թափուած արիւններէն։ Արդարացում չէ որ
կը փորձենք այս տողերով, ո՛չ ալ մեր ժո-
ղովուրդի հոգեվիճակը երեսելու ճիգ, այլ
մատնանշելու իրողութիւններ, որոնք մեզ-
մէ շատերու մէջ կ'ապրին դեռ, և կը մեծ-
նան՝ աղօտելու, տնհատելու փոխարէն։
Չենք յիշեր տակաւին այն տարադէմ դա-
շափարները որոնք ժԹ. դարու փառքը
կաղմեցին, մարդոց միաքին մէջ խորտա-
կելով բոլոր տաճարները երբեմնի նուիրա-
կանութեանց։ Թէ մեր եկեղեցին ի՞նչ ը-
րաւ այս աւերը՝ դարմանելու ի խնդիր ա-
սիկա ցաւ մըն է որ միայն եկեղեցիին չի
վերաբերիր անշուշտ։

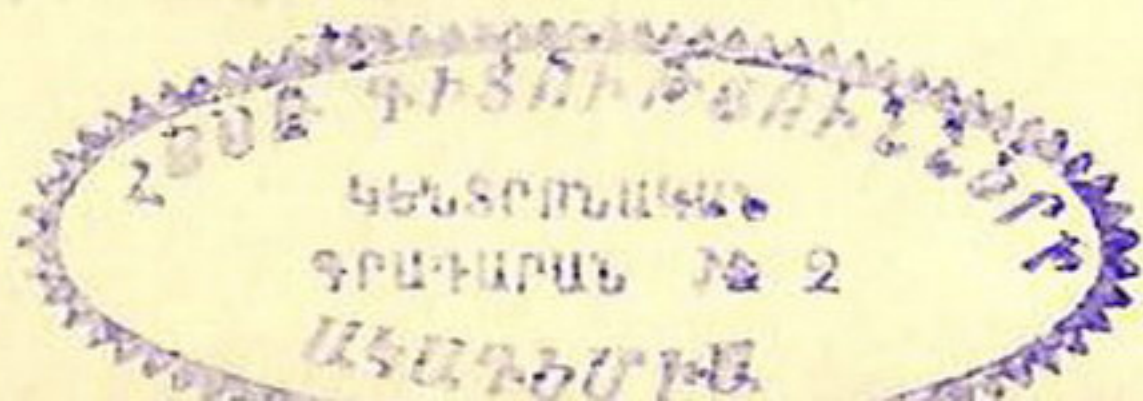
Ըսինք թէ Հայաստանեայց եկեղեցին
կրնար ըլլալ այն սրբազան դետինը, որուն
շուրջ կանչուէին զինադուլի, մեր կասա-
ղի, այլամերժ ախորժակները, ջլատիչ
բնագոյները։ Ըլլար եկեղեցին այն վայրը,
(ինչպէս էր երբեմն) ուր ժամագրուէին այս
ժողովուրդին ամենէն աղնուական յատ-
կութիւնները, ոգեղէն արժէքները, զմայ-
լելի իր շինարար ընդունակութիւնները,
կարճ՝ այնքան անդամներ ինքզինքը իրա-
գործած, այնքան վտանգներէն իր նաւը

ազատագրած խելքը, ողջմտութիւնը, պայ-
մաններու յարմարելու խմտութիւնը,
ինքզինքը աչքէ չկորսնցնելու գեղեցիկ
պատեհութիւնը, որոնցմով զինաւոր է մեր
ժողովուրդը, և այս անգամ իր Եկեղեցւոյ
կազմակերպութեան շքեղ կերպարանքին
մէջ, որով ըրեր ենք մեր պատմութիւնը,
և հասեր այս օրերուն:

Հայաստանեայց Եկեղեցին անցեալին
մէջ մեր մայրը, այսօր կրկին ի վիճակի է
մեր հոգեդէն, մշակութային արժէքները
վերստին պատուաբերելու իր ծոցին մէջ,
եթէ անոր սպասը ընող նոր եկեղեցակա-
նութիւնը հաւատալ այդ դերին:

Հայ եկեղեցականութիւնը պիտի կըր-
նայ մէկդի նկատել անտարբերութեան և
անինքնագիտակցութեան մաշկեակը, եթէ
զիտնայ բանալ ինքզինքը մեր անցեալի
հրաշագործ ոգիին: Հայ եկեղեցականու-
թիւնը պիտի գանէ ինքզինքը եթէ առօրեայ
մտահոգութիւններէն վեր զգացումով դի-
մաւորէ իր պարտականութիւնը, եթէ զիտ-
նայ դռնէ ինքզինքը, ոչ թէ յանուն ուր-
բազրուած կամ նոր շինուած հանգանակ-
ներու, գաղափարականներու և տարան-
ջատումներու, այլ յանուն այն ոգիին որ
ընդհանուր է և հայեցի, որ համայնական
է, և անով գերազանցօրէն քրիստոնեայ:

— Կ Ե Ր Զ —

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0044200

(In 304)

A I
7526

ԳԻՆ՝ ԵՐԵՔ ՇԻԼԻՆ